

Ю. Р. КРУК-МАЗЕПИНЕЦЬ

ДУРНІ ДІТИ!

ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"

1

9

5

6

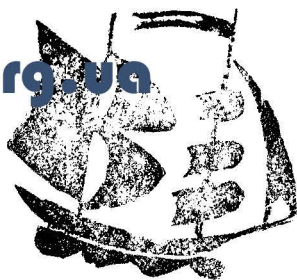
Ю. Р. КРУК-МАЗЕНІНЕЦЬ

ДУРНІ ДІТИ!

(Хроніка наших днів.)

(Друге видання)

diasporiana.org.ua

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1955

*Політичним в'язням, Товаришам із
польської тюрми*

Баторія у Львові,

*з Якими разом пережив я там
жахливий*

*день 16. вересня 1925 р.,
на спомин цю кмижечку присвячую,
— Автор!*

ЗАМІТКА ДО 2-го ВИДАННЯ:

Перше видання цієї книжки появилось було пвред тридцяти м и роками на ЗУЗ, як підпільне видання. В переко: анні, що зміст ще й сьогодні буде актуальний - перевидаємо її вдруге.

М. С. Ч.

Мотто :

...дрібна дівтора по степу
дивні іграшки зводять :

То воює мурує міста,
то городи городить.

І нераз напів сонні батьки
головами хитають :

„Де набрались вони тих забав?“ —
— самі в себе питають.

(Ів. Франко, Мойсей.)

Там, де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.
(Франко.)

I.

З двох веж нараз озвались дзвони у Стерневі на великдень 1922 року. По середині села на порослій мохом церкві й геть за селом, де окремо стояло всього з десяток хат, а між ними новий, островерхий костюлок. Це новоповсталала мазурська колонія.

Й автохтони Українці й зайди мазурі в один час святкували у тому році свято Воскресення.

Поважно, сумовито гули старі дзвони на предковичній церковній дзвіниці. Грізно гудів великий дзвін, протяжно зойкав середущий, а маленький, усе такий веселий, тепер лиш скрикував судорожно, як колиб людину припікали розпаленим залізом.

Так принайменше здавалося людям, що помолитися спішили у великий день до церковці святої.

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес, кумонько!

— Чуєте, кумонько, як наші давони сумно
голосять?

— Ая, ая, кумонько. Якже не чути. Нам невеселий Великдень тай світі дзвони з нами разом сумують.

— А ви послушайте там... О! ... чуєте? Дзень — дзелень, дзень — дзелень; дзелень — дзелень — дзень! — чуєте, як грають мазурські дзвони?

— Ой, чую, чую, кумонько!

Дзвони на шпилі костела розгулялися, як цимбали на весіллі, розсипалися радісним сміхом... Глумилися у вічі сумовитим українським дзвонам і кричали:

„ми пани, ми пани, ми пани! Нам тут добре, нам тут добре!“

Так принайменше здавалося селянам, що йшли до церковці святої...

Не було між ними либонь ні одного, що з веселим серцем зустрічавби велике свято.

Та й як тут веселитися? Війни вже ніби нема, ніби спокій, а жити важче, ніж у війну. Розвалилася Австрія, зраділи люде раз, що війна скінчиться, друге, що настала Україна. В своїй державі всеж лекше буде й землю дадуть чоловікові...

Та ба, треба перше її добути. А тут Полякам щораз свіжі й свіжі сили надходять у підмогу — й свої відступили.

Чужі стали господарювати... Вже третій рік господарюють.

Землю вже поділили, але з тутешніх селян не дістав ніхто ні клаптика. Зате виросла біля села ціла мазурська колонія з костюлком... Щораз нові польські родини спроваджуються з цілим майном.

На селян наложено податки, ще й данину якусь, а відки знищений війною мужик грошей візьме на неї — це панам байдуже. Що половина села в землянках — байдуже також. А не заплатить селянин на час, — приходять екзекутори, здирають останню одежину, останню корову виводять.

А тепер іще й у військо своє беруть хлопців. Хлопці не йдуть, бо й якже? Яким правом мають брати їх у військо, коли ще не знати, кому Галичина буде належати? А зрештою, хочби й як, але йти тепер у польське військо, коли там старші браття одні ще не кинули крісів і за кордоном дожидають слушної хвилини, а другі томляться по польським таборам...

Ніколи!

Хлопці тікають у ліси, а на село приходять карна експедиція. Цілий курінь уланів. До кожної хати заквартировується по кількох із кінями, а село мусить їх прогудувати. Цілими ночами по селі крики, співи. П'яні улани волочаться по селі, крадуть, що під руки попаде, нападають на дівчат, жінок. А спротивиться хто, — того зараз кують у кайдани, відставляють до міста в тюрму, як бунтівника. Всі тюрми переповнені українськими селянами, студентами...

Тож сумно зустрічали Великдень українські селяне. Сумно дзвони гули на дзвіниці, зате там, ізпід ліса, лунало крикливе:

— дзень — дзелень — дзень! дзень — дзелень — дзень! Ми тут пани! Ми тут пани!...

У церковці густо набитій народом парох о. Збродович відправляв воскресну Службу Божу. В захристії, біля вівтаря, стояла стернівська „інтелігенція“: — дружина о. Збродовича, старша дочка Наталя, син — гімназист Ігор і двоє молодших дітей. З окрема на боці стояв сивий, як голуб, дідусь, а на ступнях вівтаря клячала такаж бабуся. Се місцевий учитель, добродій Черчак та його жінка. Їх старечі, симпатичні обличча вкривав глибокий сум.

Підчас Служби Божої старому вчителеві разураз виривалось зітхання, а його дружина врядигоди отирала сльозу. Обое старички мелилися.

Не за себе благали Господа. Вони вже своє віджили, нічого від життя вже не хочуть, — молилися тільки за сина, за одну дитину.

Де то їх Павло тепер? Чи хоч здоров? Де, між якими людьми зустрічає Великдень?

Ледви скінчив гімназію, як вибухла війна. Пішов до війська. Від того часу всього два рази був дома. По відході українського війська за Збруч цілий рік не мали вістки від нього. Аж як останки знеможеної армії попали в польський полон і часописи стали поміщувати довгі списи полонених, ізгрижені батьки побачили раз поміж десятками призвіщ також імя свого сина. Сотник Павло Черчак був між тими, що їх Поляки везли в табір до Тухолі.

Відтам прийшла від нього карточка, а незабаром лист — із Чех. Утік із табору. Писав недавно, що студіює техніку. Батьки раділи, що перебув щасливо воєнну хуртовину, що тепер має змогу кінчити студії... Тільки, звичайно, батькове — материне серце журилося: Як там йому? Чи має з чого жити, в що вдягнути-ся? Чи здоров? Чи побачать його ще за життя?...

Молилися старички за сина, а сльози спливали по їх обличчях.

Ще був хтось у церкві, що думав у той самий час про сотника Павла. Наталя Збродовичівна, священикова дочка. Маленькими дітьми бавилися разом, а батьки сміялися, яка з них буде колись гарна пара. Опісля Павло ходив до гімназії у Львові, Наталя до вчительської семінарії. Зустрічалися часто. Все мали багато до говорення зі собою й як не бачилися кілька днів, то це їм віком здавалося. Щось їх тягнуло до себе, щось єднало, хоча про це ніколи не говорили.

Вісім літ проминуло, як їх війна розлучила, а Наталя досі не забула товариша своїх дитячих забав.

Чи й він намятає про неї? Не знає... Давніше писав, а тепер уже довго немає вістки від нього.

Три роки проминуло, як бачила його в останнє. Саме сьогодні, на великдень, три роки. Поки жити буде, пам'ятатиме цей день. І не тільки Наталя, а все село. Будуть дітям і внукам розповідати про Великдень у 1919 році та про сотника Павла Черчака.

Під Львовом гуділи гармати. Фронт хитався. То сюди, то туди пересувалася боєва лінія. Стернів захопили Поляки на які два тижні перед Великодними святами. Сумно стало в селі. Скрізь, у кожній хаті жовніри, повне село війська. На вулицю ніхто не показується, бо страшно. Ануж зловлять та скажуть, що це український шпигун... Кількох селян розстріляли, казали, що вони Українцям подавали якісь знаки. За леда дрібницю б'ють до безпам'яті, знущаються над малими дітьми, тільки й чути по селі, як гукають:

— „Kabany! Hajdamaki! my was pokazemy Ukraine!“

Настав Великдень. Плачем люде його зустріли. Дехто, хто відважніший, крадучись, пробрався до церкви на всеночне. В неосвітлений, — бо свічок не стало, — церкві відправляв о. Збродович воскресну утренню, а люде залякані, збившись в купу, як вівці, мовчки молилися й клали поклони. Ще з роду — віку не святкували так сумно Великодня.

Нараз свист, крик, тупіт...

Хтось виглянув на двір.

Біди, перелякані, без зброї тікали селом польські вояки, а за ними, як чорти, в нелюдським криком, свистом неслися на конях козаки з добутими шаблями, рубаючи на ослі, хто під шаблю попався.

Поляки втікли без вистрілу, лишаючи кільканацять забитих, силу крісів та кілька скорострільів. Козаки поставили польські скорострільи.

за селом, звернувши їх проти Поляків, колиб хотіли до села вертати, а самі ловтирвали шаблукки й рушили до церкви.

Попереду сотник Черчак.

Він один був ранений. Якийсь Поляк, тікаючи, вистрілив і куля поцілила його в рамя. Та село було свобідне. Ожили всі, заройлася людсьми вулиця, козаків приймали по хатах останнім, гостили, як рідних дітей.

У школі зібралося міжтим чимало таки людей. Батьки Павла, ціла родина Збродовичів, трохи селян, а Павло розповідав, яким то побитом він приїхав домів на Великдень.

Черчак був у групі славного отамана Долуда. У велику суботу прийшов до отамана.

— Пане отамане, прошу відпустку на свята!

— Як? Куди?

— До Стернева! Хочу відвідати рідню, бути в дома на святах.

— До Стернева?! Ви здуріли? Таж там Поляки!

— Нічого, пане отамане, дозвольте поїхати туди. в 50 шабель, то Поляки нічого не скажуть.

— Це неможливо. Там цілий курінь познанської піхоти, мають кільканайцять скорострілів... Витратите людей надаремно.

— Пане отамане, ручу за кожного козака! Село візьмемо без вистрілу.

— Та дайте мені спокій, хай уже буде по вашому... Беріть собі 50 козаків на охотника, тільки вважайте...

О півночі виїхав відділ і без звука, тихо як тіни, підїхав під сам Стернів. За селом стояла варта, але кількох козаків підповзло аж до вартового й заки цей опамятався, накинули йому бурку на голову, щоб не крикнув, а ніж під серце забезпечив його на віки.

Безпечно вже доїхали до села й нараз зі страшеними криком пустили коні в гальоп. В селі счинився переполох, вояки сонні вибігали

з хат, зі stodil і не знаючи у чому діло, тікали куди ноги несли. Хто не втік, упав під шаблями.

Дні, що їх Стернівці пережили тоді з козаками, здавались їм якоюсь чудовою казкою, вимріяним сном. Сон, на жаль, дуже коротко тривав. Усього три дні. Темної ночі, без шуму й гамору, відділ Павла залишив село, забираючи зі собою добуту зброю та скоростріли.

Три роки минуло з того часу, а здається щойно вчора було. — А може дійсно це був тільки сон? Стернівці в задумі моляться і завзято кладуть поклони.

— Де то наш сотник тепер — (так Павла в селі називали) —, думається неодному, — де ті чубаті козаки, кільки їх сьогодні святкує Великдень, а кільки голови положило?

Сама стара церковця зітхає, а Наталя непомітно отирає сльозу.

II.

Служба Божа добігла кінця, люде стали розходитися. За людьми на останку попленталися звільна до своєї домівки в школі й старі Черчаки. Йшли мовчки, одно одного боялося вразити словом, бо й так аж надто добре знали взаїмно свої болючі думи. Вже були близько дому, аж тут біжить їм на зустріч, задихана, їх служниця Текля.

— Прошу пані! Прошу пані! — кричить уже — здалека: — панич приїхав!

Старичкам дух заперло у груди.

— Як? Який панич? Кажі швидче!

— Та наш таки панич! Павло ... наш сотник!

Черчакам наче крила додав. Бігли, аж задихалися від швидкої ходи і зворушення. А Текля бігла поруч із ними та хаотично розповідала.

— Я тільки з церкви до хати, аж дивлюся — хтось зпоза стайні вийшов. Оглянувся довкруги й бігцем до нашого ганку. Я аж злякалася: думаю, може який злий чоловік... А панич до мене: „Христос Воскрес, Текле! А де мама, тато?“ — Ай, таж то наш панич! Тільки і крикнула я тай навіть не відповіла „Воістинну Воскрес“, — а побігла сказати...

Черчакова не чула вже кінця її оповідання. Добігла до хати та повисла на шиї сина, обіймаючи його й цілуючи. За нею пришкандибав старий учитель, а на кінці Текля, кінчаючи розповідати, як вона перша побачила Павла.

Плакали й говорили всі нараз, засипуючи Павла запитаннями, на які він не встигав одповідати, розповідаючи йому домашні новини.

— Якжеж ти, синку, приїхав? Чому не написав, що приїдеш? Та ми булиб дещо більше зладили на свята ... та коні булиб вислали по тебе на стацію ... Та котримже ти поїздом приїхав? Таж тепер нема жадного ...

— Нічого, мамо, більше доводилося иноді пішком переходити.

— Та ти голодний, Павлику, а ми тут тебе забалакуємо. Та хтоб був сподівався такого гостя ... От Великдень у нас! Давно вже таких веселих свят не було, таких радісних... А якжеж давно ми тебе не виділи, сину! Три роки! ... А ніщо ти, Павлику, не змінився за той час. Який був тому три роки, такий і остав. Правда тату?

— Та давай, мамо, їсти, — дитина з дороги, голодна!

— Ах, правда, я зовсім забула...

Стара мати закрутилася туди — сюди по хаті, ставлячи на стіл усячину, а все то з того боку підійде до сина, то з тамтого, зі всіх сторін його оглядає та плаче.

За столом, уже після першого зворушення, та виявив радости, розмова стала більш зрівно-

важеною. Говорив здебільшого Павло, бо батьки засипали його запитаннями. Мусів розповідати про все, що було з ним від хвилини відступу зі Стернева, перехід за Збруч, мандрівку до табору полонених, утечу на Чехи...

Павло розповідав широко, щоб удоволити батьків, винагородити їм неначе довгий час розлуки. Та коли батько якось запитав: „а якже ти, синку, тепер сюди дістався?“ — Павло відповів тільки:

— Та от цілком звичайно ... свята тепер, ізгадав давні часи, як їздив зі школи на свята до дому та й приїхав.

І швидко заговорив иншим. Видко тяжіло йому щось инше на думці, коли не хотів про це говорити. А може не хотів закаламучувати батькам їх радості зараз першого дня...

Прийшла черга й на батьків розповідати про домашні новини. Небагато їх було. Важке життя, влада на батька кривим оком дивиться, — мовляв, сина на гайдамаку виховав, — деякі господарські новинки та й стільки.

— А шож панство Збродовичі? — спитав Павло. Попросту про Наталю якось не хотів питати.

— Та от живуть, як і ми. Тільки їм добра, що дітей мають при собі, а ми сиротами сидимо без тебе. Наталя часом забігає до нас на хвилинку. Питає все, чи від тебе вістки нема. Ей, Павлику, щось вона чує до тебе ще здавна! Це вже я добре бачу ... А впрочім вони нас просили сьогодні до себе на свячене ... Підемо всі.

Павло не вмів ховати в лиці проявів унутрішнього зворушення, тому при останніх словах матері оточився густими клубами диму з папіроски.

На повістві знали вже, що приїхав Павло, бо Текля похвалилася новинкою поповій наймичці Горпині, а та розповіла вже далі кому треба. Тож коли Черчаки зі сином наближалися

до попівства, на ганок вийшла їх витати вся родина. Щирим серцем витали Павла старі Збродовичі, Наталя радісна та трошки збен-тежена стояла на боці, а Ігор, гімназист VI. класу, зі захопленням дивився на Павла, як на образ. У пам'яті він бачив іще Павла, як на коні, з добутою шаблюкою, женеться селом, попереду козацького загону, за розбитими Поляками.

— А що ж ви, панно Наталю, дієте? Не сподівались мабуть мене сьогодні побачити? — звернувся Павло до Наталі, після загального привітання.

По лиці Наталі промайнула тінь здивування ... „Панно Наталю“... Вони здавна були зі собою на „ти“, а тут нараз так офіційно... Та це либонь жарт. І жартом одповіла:

— Думала про вас, де ви, пане сотник у, святкуєте великдень, але вас самих побачити, ніколи в світі булаб не сподівалась. — При тому підчеркувала особливо „ви“ і „пане сотнику“.

Зайшли у кімнати, а тут навязалася вже загальна балачка, підчас котрої Павло мусів знову переповідати все те, що вже дома розповідав батькам. До Наталі звертався далі лише через „панно Наталю“, тож і вона, побачивши, що він не шуткує, звала його не інакше, як паном сотником. Та назагал Павло більше говорив, звертаючися до пан-отця, до „іності“, навіть до Ігоря, а до Наталки лише врядигоди озивався слівцем, та й то більш для „лицює“.

Наталка дуже добре це бачила й дуже прикро відчувала. Чи такої вона сподівалася зустрічі з Павлом?... Дівчина мало не розплакалася при столі, але вміла краще, ніж Павло вкривати свої почування, тож здавила сльози й прибрала байдужий, холодний вид.

Та лиш вона одна знала, як важко їй це приходило.

До пізнього вечера плила на попівстві жива розмова. Прощаючись, Збродовичі просили Павла зайти ще коли.

— Алеж певно, прийду, пан-отче! За стільки часів є ще багато до балакання.

На другий день ціле село вже знало, що Павло вернув. Під церквою виталися з ним усі селяне, а кожний неодмінно згадував:

— Гей, а памятаєте ви, пане сотнику, Великдень у 19-тому році? Не то, що тепер ... А як кажете: дожиємо ще другого такого Великодня?

— Хто знає, може й дожиємо, — відповідав Павло, а ви хіба хотілиб дожити? Таже війна була, стрілянина, небезпечно...

— Е, пане сотнику! Не говоріть таке! Хтоб не хотів... Нас тепер без війни скрутили так, що погибаєм ... Нас хіба війна знову виратувалаб, — додавав селянин пошепки та озирався довкруги, чи де хто не чує, кому не треба чути його задушевної мрії-думи.

Після богослуження Збродовичі потягнули Павла до себе. Наталка грала на фортеп'яні, а Павло з пан-отцем розмовляли сидючи оподалік на канапі. Павло оповідав різні епізоди з часу війни, пан-отець слухав та лише скрикував деколи зі здивування, жалю, обурення, відповідно до змісту оповідання.

Наталія вправді ніч не спала, роздумувала, як сильно змінився Павло, що за причина цьому, чому наче боїться промовити слово до неї ... плакала до подушки, — але тепер із цілком байдужим видом співала при акомпаніменті фортеп'яну.

От саме тепер стала співати нову пісню про перехід Збруча. Пісня зворушила її. Перед її очима пересуваються довгі ряди нещасних, знеможених війною стрільців ... Вистріливши останній заряд, переходять каламутну річку ... ворогові на поталу лишають німечних батьків, рідні села. Між ними й Павло ...

І Наталі так жаль стало нещасних, що й її досада на Павла кудись пропала.

— Бідний хлопець! Куди — то він натинявся, скільки натерпівся! Чи можна на нього гніватися?...

Підвела очі — й зустрінулася з ніжним, м'яким поглядом Павла. Тепер він дивився такими очима, як колись давно, давно ... ще в гімназії ...

Павло сидів мовчки, заслухавшись в пісню, пан-отець мовчав також, застановлявся над чимось.

— От знаєте, — почав по хвилині, — я так нераз застановляюся ... Стільки жертв, стільки трудів — і все те надаремно. Чи варта було пориватися до боротьби, коли передбачити міг кожний, що „встоятись не буде сили“?

— Отче добродію! Від вас чую таке слово! Я ніколи не сподівався ...

— Та чекайте, чекайте, — говорив далі незбентежений о. Збродович, — не гарячіться, пане сотнику — (останні два слова промовив не без легкої насмішки) —, я знаю, ви назвете мене не-патріотом, опортуністом, може ще як погано, але я довго застановлявся над тими справами й мені здається — я маю рацію.

— Що такий буде вислід боротьби, можна було передбачити зі самого початку. Я то відразу казав. Де нашим Галичанам до того ...

Ще на хвилинку вступив у мене дух, коли получилися з тими російськими Українцями. Але шож? Показалося, що то банда, що з них потіхи на фронті не буде. І от: „стільки народу лягло за свободу“, а добули, вибачайте, дулю ...

— Отче добродію, ви забуваєте, що на волю народ мусить собі заслужити, що без жертв жаден цоневолений народ не добув собі визволення. А що нам не повівся перший зрив, то на це склалися різні причини, але кров тих наших борців не пропала! Ті тисячі могил

— це наша боєва традиція, що буде звати грядучі покоління ...

— Фрази, фрази, фрази! — перебив о. Збродович. — Жертви, кров борців, традиція, — гарні слова, тільки ними ніхто ситий не буде. Берімо справу конкретно: що принесла в ж е та боротьба й ті жертви.

Ми втратили у війні найкращий цвіт народу, масу людей, що могли стати корисними для нього ... Остало безліч сиріт, інвалідів ... Та це ще не так важне. Ми опинилися під польським пануванням у характері бунтівників, над якими треба стояти з нагайкою, не давати їм волі ні кроку, бо от готові знову збунтуватися.

Міжтим, пане сотнику, колиб ми були не зачинали тої цілої авантюри, ми булиб увійшли в склад польської держави, як повноправні та льяольні горожане, булиб дістали цілком певно автономію, школи, може навіть університет...

Павло сидів наче на муках. Вірити не хотів, щоб у той спосіб міг говорити Українець, ще й інтелігент, священик, „пастир“ своїх парохіян ... Мимоволі приходила на думку розмова зі селянами під церквою ...

Стільки жертв, стільки трудів на те лише, щоб тепер усякі Збродовичі могли топтати ногами, опльовувати святу кров гороїв...

— Пан-отче, перестаньте, коли не хочете, щоб я назвав вас підлим! — вихопилося Павлові, хоч і пожалував зараз, що вже надто нечемно висловив своє обурення.

Та Збродович зовсім не образився.

— Я розумію вас дуже добре, вам прикро слухати мого балакання ... Молода кров, гаряча ... Ну, ну, вже не буду більше ... Думайте собі, як хочете, але я своє знаю й мене не переконаєте.

Павло не міг зараз здобути на відповідь. Кров била йому у виски, в ушах шуміло, думки безладною купою товпилися йому в голові, всі

нараз намагаючися вирватися з уст у відповідь на „передумані“ виводи Збродовича.

А цей міжтим забув уже обіцянку не говорити далі на ту тему й почав наново:

— А хочби й тепер з тим університетом ... Вже щоб погодитися раз із фактичним станом річі й післати молодь на польські школи, нехай добуває знання та займає становища, — а ми кричимо, що нам треба свого університету, а не польських патентів, заводимо якийсь глупий бойкот, а в результаті лише роздрознюємо Поляків ... А колиб тихо та спокійно, наша молодь гарненько вчилабся, посади в краю ми малиб обсажені своїми людьми ...

— Отче, отче! Чи ви вірите в це, що балакаєте? бо коли так то ... — Павло вкусився за язик, хотів сказати, що це дуже погано свідчилоб про його розум, але на час похолпився.

— Чи ви, отче, думаєте, що навіть колиб наша молодь зрезигнувала з власного огнища науки й хотіла йти на польські університети, то туди її пустять? Чи горстка, якій евентуально пощастилоб покінчити ті студії, дістане ті „становища“, що про них мрієте?

Павло широко розговорився, доказуючи Збродовичеві помилковість його поглядів. Він запалювався щораз більше, та Збродович кивав лише головою й глумливо посміхався.

Зате Ігореві, що сидів недалеко, горіли очі, слухаючи слів Павла. Видко було, що він не погоджується з батьком, але в його прияві не сміє виступити отверто по стороні Павла.

І Наталя також прислухувалася диспуті. Вона одначе не мала ясного погляду на справу й виробленої своєї думки. Коли говорив батько, особливо це про університет, їй здавалося, що правда по батьковому боці, — колижбо Павло говорить так гарно!...

Невідомо, якими шляхами булаб ішла дискусія далі, колиб не зявилася на порозі пані Збродовичева та не попросила до столу на

перекуску. Павло сумний та роздратований підвівся зі свого місця.

Висдовзі він і попрощав Збродовичів. Відходячи, наче від нехочу, промовив:

— Який гарний сьогодні день, — піду трохи по селі пройтися, на поля поглянути ... А можеб ви, Ігоре, перейшлися зі мною?

Ігор просіяв від щастя. Мерщій схопив шанку й вийшов із Павлом.

Для Наталі це було новим болючим ударом. Вона з великою охотою булаб також пішла на прохід, але Павло покликав тільки Ігоря. Ії начеб і не помічував...

— — — — —
Мати легкою вимівкою зустріла Павла, коли він аж під вечір вернув до дому.

— Так сини роблять, — жартуючи сварила сина, — три роки дома не був, а приїхав, так у матері — годинку, а з миленькою цілісіньку днинку, — говорила мати та цілувала свого одинака.

До пізної ночі сиділи Черчаки, не могли наговоритися та натішитися сином. Тож наступного ранку Павло заснав довше звичайного. Ще лежав у ліжку, коли прибігла перелякана мати.

— Вставай, Павлику! Там жандарм чогось прийшов до тебе .

— Жандарм? Уже сволочі дізналися, що я є ... Ну, прошу сказати нехай підожде, а я зараз одягнуся і вийду до нього.

— Pan Paweł Czerczak? — запитав жандарм урядовим тоном, коли Павло конєць кінців вийшов до кухні.

— Так. Чого собі бажаєте?

— Mam polecenie spisać protokół, gdzie pan dotychczas przebywał, kiedy przyjechał, skąd i sprawdzić dokumenty osobiste.

— Прошу дуже. Був у таборі полонених у Тухолі, після звільнення виїхав до Праги на студії. Тепер відтам приїхав на свята. Ось

документи: Це карта звільнення з Тухолі, а це паспорт, — ось віза польського конзуляту.

Жандарм уважно студював документи, довго приглядався кожній букві з окрема, — читання приходило йому не легко, — оглянув печатки, довго опісля писав протокол, нарешті зібрався до відходу.

— Ну, як? усе в порядку? — всміхнувся Павло.

— *Tak jest, wszystko w porządku. Do widzenia panu!*

Коли щез за дверима, Павло розсміявся на цілу хату.

— От туман вісімнадцятий! „*Wszystko w porządku!*“ Ха-ха-ха!

— А хіба що Павлику? В чому річ? — розуміла мати його наглої веселости.

— Та нічого, мамо, сміюся, що таких ідіотів до мене посилають. Якжеж я можу мати карту звільнення з Тухолі, коли я звідтіль утік? Яким способом можу мати паспорт із польською візою, коли я нелєгально, без паспорта на Чехи виїхав?

— Так значиться ти показував йому неправдиві документи? — затрівожився батько.

— Чому неправдиві? Найправдивіші в світі, тільки, що ту печатку з Тухолі я сам робив, а паспорт інші добрі люде для мене вистаралися ...

— Бійся Бога, сину! А колиб так вони похопилися?

— Не похопляться, але й спокою мені тут не дадуть. Тутешній дідич і всі вони надто добре памятають 19-ий рік! Уже коли сьогодні той дурак приходив, то від тепер будуть частіше заглядати. Й я супроти того не можу в дома довго оставати. Мушу далі манджати у світ...

— Далі ... у світ ... Павлику, так скоро ти знову нас покинеш? — стара мати заплакала.

— Не плачте, мамо. Така моя й усіх нас доля. Колись, як доживемо інших часів, коли

вже жадні жандарми не будуть нами інтересуватися, тоді заживемо разом і ніколи уже не будемо розлучатися. —

— Та коли се буде, Павлику? Коли се буде? Чи діждемо ми того часу? Роса очі виїсть, поки сонце зійде ... Ми вже пережили свій вік, сину, вже нам недовго землю топтати ... Ще рік, може два ... Ми лише Бога просили, щоб дозволив нам ті останні дні мати тебе біля себе ... І ти приїхав, Бог вислухав нашої молитви, — а тепер ти вже хочеш знову нас покидати?

— Бог видить, мамо, як мені це важко. Але я мушу ... Мені не вільно довго задержуватися.

— То колиж ти хочеш відїзджати?

— Сього тижня. Найдалі в п'ятницю, суботу.

— Ще сього тижня! — мати заплакала знову. — Три роки тебе не бачила, Павлику, й таке коротке наше побачення! Таж я ще не надивилася на тебе, ти ще не відпочив у дома. Тобі відпочити треба, тиж тільки надідувався за той час ...

— А кудиж ти, Павлику, тепер поїдеш? Назад до Праги? — питає батько.

Павло завагався з відповіддю. Сказати батькам усю правду, чи збрехати, сказати, що вертає до Праги на студії?

— До Праги вертаєш, сину? — повторив батько.

— Ні, тату, я до Праги більше не поїду.

— А кудиж поїдеш?

— Сам не знаю. Буду всюди — й ніде.

Батьки не розуміли.

— Як це? Всюди й ніде? А студії де будеш кінчити, Павлику? Таж ти у Празі був на техніку записаний?

— Ми тишилися, що ти вже незадовго інженіром будеш, приїдеш, оженишся й ми при тобі будемо жити ... — говорила мати.

— Не час тепер мені студіювати. Мої студії з водою поплили ... Й інженіром ніколи не

буду ... а женитися ... хіба як у пісні співають: „узав собі за жіночку в чистім полі земляночку“ ...

— Батьки перелякані дивилися на нього. Мати плакала.

— Павлику! Чому так? Чому не час тобі студіювати? Чому не будеш інженіром?

— Бо тепер війна, мамо! Війна ведеться далі, хоча може й здається, що настав мир. Але це тільки так видається. Війна не скінчена й як довго вона не скінчиться, я не маю права кинути боввих рядів.

— Сину, сину! — плакала мати, — чиж мало ти ще навоювався? Мало набідився, натерпівся ... Ще тобі війни треба? Чому ж інші сидять собі дома, чому інші вчать спокійно, женяться? Чому ти лише мусиш далі терпіти?

— Не лише я, мамо. А коли є такі, що безжурно сидять собі дома, то це їх справа, а мені з ними не по дорозі ...

— Сину, сину, Павлику мій, дитино моя! — плакала мати. — Одного тебе маю — й ти не мій ...

Три дні ще був Павло у Стерневі. Він довше пересиджував тепер дома, щоб не завдавати більшого жалю родителям, а лиш вечерами виходив на село та розмовляв зі селянами. Про що говорив із ними, того батьки не знали.

В п'ятницю вечером мати, заливаючися сльозами пакувала клунки для Павла. Складала білля, різні домашні присмаки, ласощі ... Павло казав, що це за багато, що в дорозі йому буде заваджати, але побачив, що зробить тим матері прикрість і залишив протести.

Вже темно було цілком, усе село спало, коли попрощався з родителями. Мати хрестила його безліч разів і плакала.

— Павлику мій, Павлику! Так скоро нас покидаєш ... хай Мати Божа тебе хоронить та береже від усього злого ...

Павло пропав у темряві ночі. Внедовзі й відгомін його ходи затих.

III.

Нічим иншим не могла собі Наталя пояснити зміни Павла, як тільки тим, що якась Чешка причарувала його своїм жовтим волоссям і він біля неї забув подругу своїх дитячих та юнацьких літ. Ніщо инакшого!

Скорий відїзд Павла потверджував її здогад.
— Спішно йому, затужив уже за своєю Чешкою ... — думала Наталя і злість виростала в її серці на погану Чешку (обовязково погану!) і на самого Павла.

Поганий Павло! Як сильно вона помилилася відносно нього. Вона вважала його таким ідеальним типом мушчини ... І справді: Павло був високий, гарний, розумний, відважний, — Наталя думала, що й постійний ... Гірко розчарувалася. А все та Чешка з жовтим волоссям!

Як рачо булаб вимикала їй із голови те погане, жовте волосся!

Не хотіла більше думати про Павла, а думала без упину. Щоб не робила, кудиб не йшла, — все Павло на думці. І Чешка ... Хотіла його зненавидіти, представити собі його в поганім виді, — а перед очима мала тихий, лагідний погляд Павла й упевнювалася, що любить його більше, ніж колинебудь.

Минуло близько два місяці.

Ні Черчаки, ні Наталя не мали за той час від Павла ніякої вісти.

— Щож, добре йому діється з його Чешкою, що навіть не напише, — думала Наталя. Та несподівано думки її взяли инший напрям.

Якось одного дня після обїду о. Збродович ляг відпочити, їмость кудись вийшла,

Наталя читала якусь книжку. — Ігор на ганку переглядав часопис.

— Нараз убіг до кімнати.

— Наталю, знаєш? Павло арештований!

— Здеревіла.

— От читай!

В часописі була тільки коротенька згадка, що арештовано Павла під закидом творення протидержавних організацій. Крім нього було вчислено ще кілька прізвись.

— Значить, Павло не виїхав до Праги, — перейшло Наталі крізь думку.

Пробудився о. Збродович.

— Ну, ну! я то відразу передбачував, що він мусить до криміналу дістатися. Такі все так кінчать ...

— Але тату, якже він сюди тепер дістався? Таж він виїхав до Праги на студії, — говорила Наталя.

— До Праги ... На студії ... Ха-ха-ха! Ти віриш у те, що він Прагу бачив? О! Я зараз пізнаюся на таких пташках. Я й хотів казати Ігореві, щоб із ним по селі не волочився, бо це щось непевне, готові ще нас чіпатися ... Впрочім шкода мені хлопця. Молоде ще, гаряча кров ... Думає такий один із другим, що головою мур пробє. То не так легко, пане добродію, — ні! А кожний такий молодик готов посвятити своє життя, еґзистенцію в будуччині, щоб тільки героєм статі. „Для ідеї“ — мовляв. А посидить такий один із другим кілька літ у тюрмі, втратить здоровля, дістане сухоти, — та й опинившись без шматка хліба на волі, тоді щойно бачить, який був дурний. І світ не завалився через те, що його посадили й життя пліло собі спокійно своїм руслом ... Шкода хлопця тай тільки!

От наш Ігор, сподіюся, не буде таким, — він має, здається, більше практичного змислу.

— А Ігор сидів між тим, захмурившись, осторонь і лише п'яте через десяте слухав того,

що говорив батько. На „розумові“ аргументи батька він не вмівби ще найти відповіді в своїй молодій голові, але серцем, інстинктом стояв рішучо по боці тих, що не зважають ні на знищення життєвої кар'єри, ні на переслідування, навіть на безпеку смерті, для тої своєї, як каже батько, „дурної“ ідеї. —

— Тату, так невжеж не треба боронитися проти насили? Чиж не треба боротися за краще завтра, за своє право?

— Гм ... боротьба ... Боротьба, Ігоре, буває різна і треба знати, коли, як і що ... Треба перш усього мати забезпечені плечі, — бути певним, що мені ніщо не станеться, що нічого не втрачу ... Се раз. А друге: треба обчислити свої сили. Третє і найважніше — треба мати ті сили. А в нас що? Темнота! Бідність! Наш хлоп із роду привик до того, що має й не хоче нічого иншого ... А такі пани, як Павло хочуть із наших хлопів якихсь Ірляндців поробити, пориваються з мотикою на сонце ... А в результаті — дістаються до тюрми.

— Добре, тату, алеж і Ірляндці по тюрмам сиділи! А скільки їх вивішали, вимордували ... А прецінь то такіж хлопи, як і наші!

— Ет, договоривбися з тобою, коли ти дурень і зелено тобі в голові! Може сам маєш охоту піти слідами Павла? Що?

Ігор не відповів і незабаром вийшов із кімнати.

Наталя довго не могла заспокоїтися після вістки про арештування Павла. Насамперед їй взагалі було се дивне та малозрозуміле, яким чином Павла тут арештували. Вонаж була пересвідчена, що Павло у Празі. Батько каже, що він Праги й не бачив, але так воно не є. Відтам листи давніше приходили від нього, — писав до родителів і до неї щось зо два рази. Показував їй світлини з життя студентів у

Чехословащині — й він був між ними. Отже нема сумніву, що там був.

Але чому не вернув назад?

Це було питання, на яке Наталя не могла так легко найти відповіді.

Не виїхав умисне, чи не міг виїхати?

Павло не мігби! Він усе може. На Великдень у 19-тому році було неможливо приїхати, а він приїхав. Тепер із Чех теж найшов спосіб приїхати, — а вернути вже булоб йому не під силу?

Ні, рішучо ні! Павло остався добровільно. А пощо остав? Здається батько має рацію: Павло остав, щоб вести конспіративну, революційну роботу.

Наталя сама перелякалася висновку своїх власних думок.

Йй умить пересунулися крізь пам'ять оповідання тих, яким судилося вже посидіти в польських тюрмах. Холодний піт виступив на чоло Наталі.

Павло в руках поліції...

Умундуровані бандити обвивають його в мокре рядно, кидають на землю й б'ють до згуби свідомости ґумовими палками...

Ні слова...

Відливають водою й мордують далі. Ще раз і ще раз... Даремно. Павло радше вбити себе позволить, а не скаже їм нічого.

Бачать це кати й лишают його на часок у спокою. Йдуть до інших жертв.

Вертають за яку годину...

— Ну, со? Jużeś się namyslił? Przyznajesz sie?

— Забийте мене, або йдіть до чортової матері! — от і вся відповідь.

— Czekaj, czekaj, jeszcze jest czas, żeby cię zabić! My już widzieli takich morowych... Ale to nic. Czekaj, zaraz będziesz śpiewał jak kanarek, ty hajdaniako, taka twoja mać!

Пан комісар бере Павла за руку.

— Nu, niech pan gada, my już i tak wszystko wiemy.

— Коли знаєте, то чого мене чіпилися?

— Ale to dla pańskiego dobra tylko. Jak się pan przyzna, zaraz pana na wolność wypuszcze. Komisarские слово honoru.

— Про моє добро можете не журитися.

— A, to ty taki! Trzymać go!

Кількох бандитів хватає Павла за рамена, за ноги, а пан комісар із вправою професора анатомії поволеньки вбиває йому одну за другою шпильки за нігті. Делікатно, поволі ...

— Co, przyznasz się teraz? — Затиснені зуби скрегочуть, а з уст ні парн.

Руки Павла лучать із електричним проводом. Пускають струю. Спершу легенько, далі шораз сильніше. Кости тріщать, кожний м'яз рветься з окрема, викручуються сугави ...

— Кати! Добийте швидче! — вихоплюється з викручених мукою уст.

— A, nareszcie przemówił. O, tu już niejeden był taki mocny! —

Ток зупиняють.

— Nu, gadaj teraz, gadaj!

— Добийте мене ...

Скажені, що нічого не можуть дізнатися, кати всі разом кидаються ще раз на скатованого. Бють по голові кулаками, копають, зганяючи свою лють. Окровавленого, без пам'яті, лишують на окровавленій долівці.

— Odejdzie, nic mu nie będzie — з тим словом виходять.

Наталя наче сама переживає всі муки та катування.

— Павле, Павле! — шепочуть її губи. — Прости мені! Я думала, що ти спішиш до якоїсь там Чешки, а ти ...

Наталка плакала тихо та безпомічно, заховавшись в найдальший куточок саду. Тепер їй більш ясною була й поведінка Павла підчас побуту у Стерневі. Хіба може людина, що

посвятила своє життя для вищої справи, дозволити серцю звести себе на манівці?

Трохи заспокоївшись, пішла до старих Черчаків. Тут уже знали також, що Павло арештований. Мати плакала, батько безпорадно ходив по хаті.

— Що робити, що робити? — повторяв безупину.

— Насамперед треба поїхати до Львова, — порадила Наталя.

— Справді, це найважливіше, — підхопила Черчакова. — Може дозволять побачитися з Павлом, може йому передадуть що... Він певно не має що їсти... Зараз завтра їду.

Стали лагодитися в дорогу. Пекли булки для Павла, прасували білля. Теклю післали на село замовити на завтра фіру до залізниці. Наталя помагала в усім.

Найгірше було це, що старушка не знала Львова. Куди там піти, до кого звернутися?

Виручила з біди Наталя:

— Я поїду з панею добродійкою.

— Бог запласть тобі, дитинко! — нещасна мати обняла й поцілувала Наталю.

Досвіта другого дня були вже в дорозі.

У Львові звернулися перш усього до „Горожанського комітету“. Там дізналися, що Павла вже перевели з поліції до судової тюрми. Адвокат, якому комітет доручив опікуватися тією справою, потішив, що все буде добре. Арештовані добре тримаються в слідстві, конкретних доказів нема проти них ніяких, тож сподіється, що внедовзі всіх випустять на волю.

— О, колиб то Бог милосерний дав! — зітхнула Черчакова.

— А якже їх арештували? — спитала Наталя.

— Провокація. Мали між собою конфідента, що доносив про все поліції.

Оборонець сказав їм, до котрого судді мають звернутися о дозвіл на бачення й вони пішли до суду.

Та не так легко було досягнути тієї благодаті — говорити зі суддею.

— Pan sędzia zajęty, — сказано їм, — proszę zaczekać.

Довго прийшлося Черчаковій із Наталею посидіти на судовому коридорі, під дверима пана судді.

Коридором разураз проходили дозорці, ввели арештованих на переслухання.

З похнюпленою головою, озираючися боязко на всі боки, проходили уголовні. Обдерті, бліді, нужденні. Черчакова плакала, дивлячися на них.

— І мій Павлик також такий бідний . . .

Та політичні виглядали инакше. Ось саме ведуть одного.

Йде гордо, голова піднесена, погляд спокійний, хід рівний. Черевики вправді подерті, але вичищені, краватка завязана, — тільки бліде лице зраджує, що ця людина сонця в мурах не бачить. Нарешті діждалася бідна мати своєї черги. Суддя написав картку й вона з Наталею пішла на долину, де була кімната, спеціально призначена на видження з в'язнями. Кімната переділена по половині деревляною стінкою з віконцями, крізь які дозволялося в'язням бачитися та говорити з родиною.

За хвилину тюремний дозорець привів Павла. Він не довго ще сидів і назверх не видно ще було на ньому впливу тюрми. Йшов твердою ногою, випростований, здалека всміхався, побачивши матір із Наталею.

Мати розплакалася, побачивши сина під сторожею й довго не могла заспокоїтися. Павло потішував матір, казав, що йому не так погано, що вневдовзі вийде на волю й приїде до дому.

— А признайтеся, дуже вас мучили? — запитала Наталя. Та Павло так глянув на неї, що зараз пожалувала свого питання та зрозуміла, що при матері Павло не хоче про такі

речі говорити. А Павло заговорив зараз про инше: став розпитувати про здоровля батька, дім і т. и.

— *Widzenie skończone!* — проголосив ключник. — *Panie Czerczak, zegnać się!*

Павло попрощав матір, уклонився Наталі й пішов назад до тюрми, а обі жінки, заспокоєні трохи та потішені, вернули до Стернева.

IV.

Що кілька днів їздила стара Черчакова у Львів до сина. Все її впевняли, що Павло вже скоро вийде на волю, але тижні минали за тижнями, а він усе сидів.

Щойно в жовтні всіх випустили. Випустили, бо абсолютно нічого не мали, що свідчилоб про їхню вину. Поліція арештувала їх на донос провокатора в надії, що тортурами вимусить від них зізнання, міжтим усі арештовані стоїчно перенесли муки й жаден не обтяжив ні себе, ні товаришів.

Судове слідство тимбільше не могло з нічого щось зробити, отже передержали всіх три місяці в тюрмі і звільнили.

Павло опинився знову в рідному селі.

Була погана, непривітлива осінь. Із хати годі було вийти, бо сливе без перерви падав дощ, по селі скрізь глибоке, грузьке болото.

Ще й тому не конче приємно було виходити, бо скрізь по селі вешталися жандарми, за-тримували кожного стрічного, легітимували, арештували часто без найменшої причини.

Це була славна осінь 1922 року.

В народі кипіло. Люде пошепки передавали собі з уст до уст вістки:

... там появилася свіжа ватага ... там згоріла мазурська кольонія ... там панські стирти ... там вирізали цілий постерунок жандармерії ... в тому селі застрілили наказного війта, хруня, польського прислужинка ...

Так без кінця кожного дня. Часописи приносили лише слабкий відгук тих подій і то далеко не всіх, бо писати про це не дозволялося. Але в людей була своя устна „телеґрафічна агенція“ і свої, неписані, часописи. —

Осінні ночі звичайно найтемніші в році. Тоді були вони ясні: розсвітлювало їх червоне полум'я пожеж. Повітря наповнене було загаром згарищ і чимсь таємним, від чого радісним сподіванням тремтіли серця Українців, а дикою тривогою серія гнобителів-наїздників.

Іноді облітає село жалібна вістка: розстріляли такого-то. З уст до уст передається ім'я закатованого, розстріляного мученика. Малій дитині відомі імена Мельничука, Шеремети, Вовка, Крупи, Луцейка ...

Кілька днів після повороту до Стернева, Павло пішов до Збродовичів. Не мав охоти туди йти, бо знав, що знову вийде неприємна розмова зі старим, але мусів: хотів подякувати Наталі за те, що була розрадою та поміччу його матері підчас його арештування.

На велике вдоволення Павла, о. Збродовича не було саме тоді в хаті, — поїхав десь у містечко. Їмость подала чай, навязалася щира розмова.

Наталя не чула вже ніякої досади, а і в Павла не видно було того неприродного холоду, що підчас Великодних свят. Ігор також був у хаті, бо хоча наука вже почалася, але було саме якесь свято й він зачимсь приїхав до дому.

Павло був у веселому настрою й оповідав різні тюремні епізоди, говорив про своє слідство і т. п., обертаючи в жарт найсумніші, найтрагічніші моменти.

— Ей, пане сотнику, натерпілися ви вже різного, — говорила, жалуючи його, пані Збродовичева. — От і тепер: три місяці в тюрмі, скільки муки для вас, скільки журби, грижі для ваших родителів ... а хто вам це верне? Хто заплатить вам за ті терпіння?

— Пані добродійко! — засміявся Павло, — невжеж я бравби від кого за це заплату? От це булоб гарно! Вже й без того Поляки зовуть нас то платними „збірами“, то большевицькими, або німецькими наймитами ... А що сидів ті дурні три місяці, це дрібниця! Пані добродійко, цілий український народ тут під Польщею ділиться на три партії: на тих, що сидять, тих, що сиділи й тих, що будуть сидіти в польських тюрмах!

Всі засміялися.

— Це правда, — каже Наталя, — інших нема. Вже тільки людей сиділо й сидить, що супроти них та горстка, яка не бачила ще тюрми, дуже маленька. Та є надія, що й вона її побачить!

— Безумовно, — відповів Павло. — От ви, Ігоре, що не сиділи, тепер на вас черга.

— Най Бог боронить, — скрикнула пані Збродовичева, — таж то ще дитина!

— Діти скоро ростуть, пані добродійко ... А як-щоб вам коли лучилося таке, то памятайте, Ігоре, одно: Ось перша й головна заповідь для кримінальників: на всі питання, всі допити одна відповідь — ні! Лише тим чином можна вирватися з їхніх рук.

Ігор подумав хвилинку.

— Пане сотнику, а хібаж не краще відразу до очей кинути ворогові: „Так! Я це зробив! Ви можете мене вбити, але поза тим ви безсильні. Я своє завдання виконав, вам остає пімста, але памятайте, що справи не виграєте: Нас легіон!

— Так, Ігоре, це булоб краще. Маю охоту розцілувати вас за таке слово ... Але мусите памятати: не живемо в часах Муція Сцеволі, ані не маємо перед собою такого благородного ворога, як Етруски. В одному тільки випадку це дозволене: коли вас зловлять на гарячому вчинку й ви знаєте, що за кілька годин пере-

мінітеся в бездушне, хоподне тіло. Тоді можна стати перед катом у позі гороя.

Згадайте Федака. Він не заперечував, не викручувався, його оборона — це був акт обвинувачення наїздникам. Але в кожному іншому випадку — ви безоглядно невинний, про ніщо не знаєте, нічого не бачили, не чули. Бо коли по геройськи признаєтесь, то вас перше будуть далі мучити й тортувати, щоб ви видали своїх товаришів, а потім літами будуть гноїти по тюрмам, знищать вас фізично так, що вже ніколи не будете здібні до ніякого діла. І в той час, коли будете сидіти, може не буде кому заступити вашого місця ...

Тож кажу: одинока відповідь — ні! Це справді неконче етичне правило, але одиноко доцільне.

— А коли дуже мучать? — питала Наталя, — що тоді?

— Це ще найменше. Фізичні муки можна перенести. Навпаки, коли вас катують, у вас росте одночасно завзятість і ви вже наче „на злість“ їм постановляєте собі в душі: вбеш, а слова не вирвеш! Та гірше, коли беруться на підступи. Коли ви сидите, не знаючи, що діється в світі, що з вашими товаришами, а поліція показує вам сфальшовані зізнання ваших товаришів, показує вам, що все вже їм відомо, все відкрито, дає до пізнання, що ваш товариш — провокатор, який усе зрадив. І щож? Недосвідний вірить, що те все правда, тож сарака признається до всього і — сам на себе видає присуд. Потім щойно бачить, що все то був лише підлий, нікчемний підступ, — але вже запізно.

— А з вами як поступали?

— Зі мною? Не варта й згадувати. Пробували на всі лади собаки. Раз будять серед ночі. Комісар чемно до мене: „Пане Черчак“, — говорить по українськи, — „от саме сьогодні був переслужуваний ваш товариш К. Він усе

взяв на себе. Признався, що він сам організував селян, переробляв з ними ночами військові справи, взагалі все. Ви не були активним членом організації. Ви мали тільки удержувати зв'язок зі закордоном та були командантом такої-то округи ... Отже бачите, він усе бере на себе. Проти вас ми не маємо нічого, бо щож, — це дурниця ... Підпишіть лише отсей протокол і я зараз кажу вас випустити...“ — А я заспаний, нерозумію навіть добре, що він до мене говорить. Але памятаю своє: я не винен ні в чому. — „Ну, прошу підписати, зараз підете до дому.“ — Ні, ні і ще раз ні! — крикнув я з просоння ще й кулаком ударив по столі.

— А niech go szlak trafi! Кабан, hajdamaka!... — з тим словом забралися, а нас на другий день відставили до суду. Тут я дізнався, що й моїх товаришів тої ночі таксамо підходили. А колиб так котрий був необережний та підписав! Не скоро бувби я волю побачив.

— Страх, що то не виробляють з нашими дітьми! — зітхнула пані Збродовичева.

— Та страх, не страх, а мені треба прощатися.

— Куди так скоро, сидіть іще!

— Ні, мушу йти, пані добродійко, — там мама вже неспокійна, чи знову де мене не арештували, — жартував Павло, а по правді хотілося йому скоріше вибратися відси, поки ще не повернув о. Збродович.

Розпрощався й пішов. По дорозі вступив іще на часок до одного селянина, — мав певно якесь діло до нього.

Недовго й цим разом забарився Павло в дома.

— Мушу йти! — сказав батькам одного дня.

— Вже знов? Щоб знову тебе арештували?

— Е, мамо, коли мене мають арештувати, то й тут найдуть, але тепер так скоро мене не чіпнуть.

— Кудиж поїдеш?

— Тепер на Чехи, а потім, — іще не знати.

Ще більше плакала сим разом мати, ще тяжче журився батько, бо знали вже, на що наражується їх дитина.

Павло пішов.

А в два дні після його відходу озвався серед ночі дзвін на мазурським костюлку. В селі було ясно, як у день, а небо палало червоною полумінню. З чотирьох кінців підпалена горіла мазурська колонія. Дзвони на костюлку не сміялися вже, а голосили сумно, а мазурі безрадно бігали, не могли собі ради дати зі стихійною пожежею.

В церкві теж стали дзвонити, але тільки неначе на глум, бо нікому зі селян і в голову не приходило спішити мазурам на поміч.

— Не поживишся, зайдо, нашим майном! — думалось кожному.

Колонія згоріла до чиста. На ранок явились у селі жандарми, військо, переслухували людей, чи був у ночі дома, чи не виділи яких чужих людей. Ніхто не знав нічого. Люде в ночі спали... Зробили ревізію у Черчаків, питали за Павлом, та люде згідно посвідчили, що він уже три дні тому виїхав. Арештували кількох „підозрілих“ селян та й відіхали.

А міжтим зачався новий рух по селах. Надходили вибори. Поляки всіх засобів уживали, щоб спонукати українських селян до участі в тих виборах. По селах їздили різні „комісарі“, підмовляли люде голосувати, підплачували... Але що свідоміщі селяне говорили, що не вільно голосувати, бо Галичина ще не признана Польщі, а Поляки хочуть тільки збаламутити народ, щоб голосував, а вони скажуть опісля, що ми самі хочемо до Польщі належати, бож прецінь і послів своїх післали до польського сойму.

Одної неділі побачили люде на церкві й на хатах, на воротах порозліплювані якісь відозви.

Здивовані читали селяне, щоб не слухати баламутства, не даватися на підкупство й не йти до виборів, а всіх хрунів, зрадників, запроданців гнати від себе й пятнувати.

На відозві був підпис президента Петрушевича.

Ще люде й не розібрали добре, що там написано, а вже налетіла в село поліція та стала ті відозви здирати. Знову арештували людей, допитували, хто приліплював, хто читав і т. н. Якась баба сказала, що вгділа вчора вечером „єдомостевого панича“, себто Ігоря, як ішов селом.

Поліція обступила попівство, стала трусити всі закутки, здіймали навіть образи зі стін, перевертали сіно в оборогах... Розуміється, нічого не найшли. Ігор був тепер у місті, — була наука — й від довшого часу вже до дому не приїздив. Так із нічим і поїхали.

V.

Проминуло два роки від часу, коли Павло виїхав зі Стернева. Що діялося з ним за той час, — про це можнаб велику повість писати. Десь колись діставали батьки листа від нього й то не поштою, а так передавав їм хтось, кому знову хтось инший передав від когось.

В селі було все по старому. Черчаки по старому журилися долею сина, у Збродовичів після тої одної резізії ніщо більше не закаламучувало спокійного життя.

„Діти ростуть скоро“, — казав Павло й це була щира правда. От Ігор був щойно в шостому класі, а ось він уже й гімназію скінчив і здав матуру.

З природи був одарений гнучким, критичним умом, а з літами виробився в нього доволі широкий погляд на світ. Ігор умів дивитися

на це, що діється довкруги нього і з баченого витягати висновки.

Гімназія дала йому небагато. Йому на-товкмачували голову різними класичними мудрощами, кормили мертвеччиною, — наука осно-вувалася на „викуттю“ задля доброї „ноти“, а потім забувалося все за місяць, або й ще скорішо.

Це була „гімнастика ума“, як раз щиро висловився один Ігорів учитель.

Ще в гімназії Ігор часто застановлявся над тим і вкортці прийшов до пересвідчення, що літа, пересиджені в шкільній лавці, — це властиво змарнований вік. Він бачив наглядно, як мало дала йому та школа до того, щоб мати право до назви інтелігентної людини.

— Вісім літ часу! — думав Ігор, — скільки можна за той час переробити, скільки навчитися! А весь той час потрачено на „гімнастику ума“!

— Щож і це потрібне, та „гімнастика“, але посвячувати на неї вісім літ — це трохи за-багато.

При стрічі з дійсно освіченими людьми Ігор паленів від сорому, що він так мало має знання, так слабо орієнтується в різних квестіях. А прецінь у гімназії був одним із найкращих учеників... Щож мають казати ті, котрі ледви не ледви перелазили із класу в клас?

Ігор призадумувався не раз над подібними питаннями й винаходив щораз нові хибні тієї школи.

Він бачив, яку велику роль в житті народу може відограти середньошкільна молодь, скільки моглаб вона зробити підчас різних ферій по селах...

У кожному селі є як не 1—2, то більше гімназистів. Чи вони, при відповідній підго-товці, не моглиб у своєму селі створити й вести у початках читальні, аматорського кружка, кооперативи, пласту, курсу неграмотних? .. Чому ж того нема, хіба десь не десь, як ясний

метеор серед п'ятми, вирізняється одна якась одиниця серед маси тієї молоді? Чи та українська молодь така байдужа, невже не присвічують їй жадні ідеали, крім добуття „першої“ на свідомстві?

Ні, — надто добре знав Ігор ту молодь, щоб кинути на неї такий закид. Вина тут не по боці молоді, а тих, що її виховують.

Молодь не дістає найменшої підготовки до такої праці. Юнак зі шостого, чи сьомого класу, котрий уже чимало мігби зробити у темному, забитому селі, — сам забитий, темний . . . Забитий кованням різної мертвеччини, темний, сліпий на прояви щоденного життя, бо думка його відірвана від землі, затягнена школою десь під небеса, в царину абстрактних розумовань. Приїхавши на село, такий ученик говорити зі селянином не вміє; йому крутяться в голові різні аористи, логаритми, силлогізми, а про це, чим живе селянин, чим інтересується, чого потребує у теперішню пору, — в нього немає зеленого поняття. А хочби й мав поняття, то зарадити не зуміє, бо не знає. з котрого кінця до того взятися.

І до закиду, що школа не дає трівого, дійсного знання, Ігор дописав новий закид: школа не дає підготовки до практичного життя.

А скоро прийшов до ще одного заключення: сучасна школа не дає українській дитині національного виховання.

Ігор бачив, що з польських шкіл виходять крайні польські шовіністи, бо школа та впоює дитині змаленьку привязання до рідної, польської, землі й народу, до минушини, годуючи ту молодь фальшиво представленими історичними фактами, фантастично-брехливими повістями Сенкевича, плекаючи в дитині ненависть до всього, що не-польське, а тут з окрема до всього, що українське.

Колиж українська дитина дістанеться туди, не маючи свої школи, то польська школа кладе

собі за завдання її зденаціоналізувати, перетягнути на польське, а якщо се вповні не вдається, то принайменше ослабити українські впливи на дитину, виростити її на „поржондного русіна“, льояльного греко-католика.

Рівноважником, — думав Ігор, — повинна бути українська школа. Школа, призначена для українських дітей, де вчать Українці-учителі, повинна теж упоювати в дітей принайменше любов до свого нещасного народу, повинна дати дитині образ народніх кривд і болячок на народньому організмі, щоб дитина дійшла до почуття обов'язку праці для того народу.

„Чим горшок накинить, тим і чути буде,“ — згадував Ігор приповідку. А чимже „накипала“ українська молодь в українській школі?

Грецькими формами, бесідами Цицерона, логаритмами, інтегралами і ... на тому конєць.

Колиб Ігореві судила була доля бути міністром освіти він бувби взявся за радикальну реформу шкільництва. Міжтим був тільки учеником. Реформ „згори“ переводити не міг, але це його не знеохотило.

— Коли не можна згори, то попробуємо з долини, — сказав собі й узявся до роботи.

Помічником став йому його товариш Василь Теренко. Теренко менше застановлявся над недостачами школи, але коли Ігор представив йому висліди своїх роздумувань, гарячо перенявся цілою справою й став ревним співробітником Ігоря.

На протязі двох неділь ціла гімназія вґрилася сіткою тасмних гуртків, що мали за завдання своєю працею виповнювати прогалини шкільної науки та виховання.

Для легкоти й більшої безпеки Ігор поділив цілий улад на малі гуртки по 5—7 хлопців. Колиб в одному гурткові найшлася яка паршива вівця й зрадила своїх товаришів, то потерпить найбільше один гурток, а не всі.

Провідники гуртків творили окремих, вищий гурток, що під проводом Ігоря обговорював усі актуальні справи та намічував плян праці для поодиноких гуртків.

На сходинах читано реферати з області соціології, економії, історії визвольної війни, історії культури, порушувало релігійне питання ... Жива, свобідна дискусія відрізнявала ці сходини від сходин легальних шкільних кружків під опікою учителів. Відчити, що добули собі загальне признання, а не дуже суперечили зі шкільною моралю, повторювано для загалу учеників на сходинах котрого-небудь із легальних кружків.

В молодших гуртках звернув Ігор передусім увагу на вивчення історії рідної землі. Тут читано історичні оповідання, малюнки з часів визвольної боротьби і т. п.

В гімназії відразу помітили всі, в першу чергу директор та вчителі, що повіяло між учениками якимсь новим вітром. Зпочатку той „вітер“ нікому не шкодив, навпаки, вважали, що зміна корисна. Серед учеників пробудилася ініціатива, ожили всі легальні кружки, всюди почалася жива діяльність.

Пластуни разураз вибиралися на виправи, в „научному кружку“ йшов відчит за відчитом і то самі добірні, а не вимушені та вимучені, як дотепер звичайно бувало, драматичний кружок працював над виставами ... З ініціативи самих учеників повстала шкільна кооператива ... По класам ученики на власну руку переводили збірки на різні народні цілі ...

— Що це сталося з нашими хлопцями? — говорили вчителі між собою та здивовано хитали головами. Правда, були серед них і такі, що знали, що сталося, що самі гарячо піддержували той рух серед молоді, помагали порадою, вибором тем для рефератів, заохочували до праці. Але таких було лише два ...

Внедовзі побачив директор, що хтось ділиться з ним його владою. Видасть він який розпорядок, — а ученики, мов на команду, роблять якраз инакше. Колиб один, два, ну десять, двадцять, то можнаб на це зарадити, але з цілою школою, коли однозгідно виступає кілька соток молоді, — так уже важче.

А було так усе, коли виходив який розпорядок, що його ученики вважали пониженням національної чести. Почалось від дрібнички. Списи учеників мали бути зладжені в порядку латинської азбуки. Ученики запротестували.

Надійшло далі свято 1. листопада, початок визвольної війни. Ученикам сказано, що ніякого свята нема, має бути наука. Та сі пішли ранком замість до школи до церкви на богослуження, опісля розійшлися по домам. Було слідство, але не викрило нічого, учеників покарано карцером і на тому скінчилося.

До міста мав приїхати якийсь польський міністр. Між учениками розійшлася чутка, що їх мають вести на його привітання, при чому вони стоятимуть „шпаліром“ із червоно-білими прапорцями в руках.

Ученики счинили івалт по цілому місті, залярмували суспільність, спонукали видніших представників громадянства до інтервенції. До директорської канцелярії одні за одними йшли батьки учеників із запитом, чи це правда, що їхні діти мають брати участь у тій параді і в той спосіб витати міністра.

Директор побачив, що роздрознення між молоддю й громадянством за велике й не видав дотичного розпорядку.

— Хтось між учениками каламутить воду, хтось агітує, — ось до якого висновку дійшов директор.

— А хто? Хтожби, як не ці студенти з „тайного“ університету! Вони!

Стали слідити учеників, хто сходиться з тими студентами, але це ні до чого не довело. Конець кінців директор уважав своїм обов'язком донести до поліції, що між учениками є мабуть якісь протидержавні, таємні кружки.

Поліція стала слідити гімназистів, але поки що вислідила, якісь „невідомі“ зловили одного темного вечера донощика в темній улиці та порядно намяли йому боки йогож таки власною налицею.

— Це щоб знав дорогу на поліцію! — сказали на відході.

Швидко пролетів час гімназійних студій. Ігор не оглянувся навіть, як наспіла матура, а по матурі стануло перед ним питання:

— Що робити далі?

Ігор недовго надумувався. Ще в гімназії мав готове рішення. От що писав про це в своєму журналі:

„Той страшний, тайний університет! Скільки думок про нього в нашій суспільності! В одних — це авантюра, в других забавка, у третіх-провокація, у четвертих-жертва для нації, у п'ятих ... не перечеисливби всіх. А у ворогів, — ясна річ, — гніздо гайдамаків, саботажників ...

Сфінкс ...

Я записуюся на нього, бо не можу инакше зробити. Записатися на польську „вшехніцу“, свідомо стати в ряди зрадників — це перевищує мої сили.

Ні! Ще раз ні!

Я не можу того зробити. Не тому, щоб боявся бойкоту, террору, — той „бойкот“ і „террор“ на папері, його не в силі ніхто вповні перевести. Навпаки, вневдовзі може дожиємо часу, коли ті, що бойкотують, опиняться поза скобками суспільності, а хруні стануть гороями дня ... Але я не можу Я мусівби самого

себе, власного „Я“ відректись, сам себе за падлюку вважати . . .

Для мене лиш один шлях. Він веде на цей страшний, ненависний, бандитський, комічний, нещасний, забутий Богом, гонений людьми Український Університет у Львові.“

Постанова Ігоря була невідклична, та перш заки перевести її в життя, мусів Ігор звести важку боротьбу зі своїм батьком. Отець Збродович, як ми вже мали нагоду пізнати, ставився дуже неприхильно, навіть ворожо до того „смішного українського університету“, як казав. Він не сумнівався, що його син має настільки практичного зміслу, що навіть крізь думку не перелетить йому вписатися на те „гніздо збанкрутованих політиків“. Він тільки роздумував над тим, на який факультет порадитиб синові ступити, яке звання в наш час найбільш „доплатне“.

— Щож, — думав о. Збродович, — Теологія . . . Колись був незлий кусок хліба. Мій батько й дідо були священниками, обидва чесно пасли своє стадо й хліба їм ніколи не забракло й дітей гідно виховали. Але тепер . . . минулися вже ті добрі часи. Щораз гірше стає. От поговорюють, що землю мають священникам відбирати, а що далі буде? От що в Росії тепер зі священниками діється . . .

Ігор мавби охоту на філософію, — але то вже цілком пропавший фах. Хто тепер іде на філософію? Кожний дурень, що не може де инде собі ради дати. Колись було инакше, алеж бо тоді професор щось значив, — а тепер професор що? — жебрак! То не для Ігоря, рішучо ні! . . .

Право? І так за багато вже адвокатів. У місті, що друга хата, то адвокат. Скоро будуть каміння товкти на вулиці. Остає медицина й техніка. Це ще два найблагородніщі звання в наш час. Хтобуть туди не йде, бо таки коштує

трохи, ну а потім гроші хоч згортай! То вже нехай Ігор споміж тих двох вибирає...

Ігор сам не мав нічого проти медицини, тож батько був удоволений та в уяві бачив уже сина „паном доктором“.

Так проминули ферії. Ігор нічого не згадував за той час про український університет. Аж коли стали поговорювати про близький відїзд Ігоря, коли стали обмірковувати, деб то він у Львові примістився, Ігор, наче щоб заспокоїти сю журбу батьків, спокійно сказав раз:

— Думаю, що найкраще буде, коли за-квартируюся в студентському домі. Це буде й дешевше й ліпше вчитися разом з товаришами... Теренко буде також у студентському домі, тож будемо разом.

— А хіба є у Львові такий студентський дім? — спитав батько.

— Є. Студенти українського університету удержують студентські мешкання й харчівню. Я вже внїс подання о приняття мене на квартиру.

— Український університет, — кажеш? То він собі удержує для себе. А щож ти маєш спільного з тим університетом?

— Як що, тату? Таж я на університет маю записатися.

— Ну, так, але на правдивий університет, не на якийсь авантюричний.

— Не на авантюричний, тату, а на правдивий український університет у Львові!

— То це називається в тебе правдивим університетом! Ця діточа забавка, цей гумбуг, політична авантюра! Чи знаєш, хто є студентами того університету? — Різна сволоч, молодики, що на війні по десять літ потратили, що втратили ґрунт під ногами, а тепер на старі літа не мають до чого взятися. До роботи ті паничі не мають охоти, на правдивий університет їх не приймуть, та й видумали: зробім собі свій „університет“! Не дивуюся якому-там Черчакові, — такі,

як він, не мають уже нічого до страчання. Але ти, Ігоре ... я думав, що ти трохи розумніший ...

Ігор знав наперед, що батько так буде говорити, тому слухав лиш одним ухом, а своє думав. Та коли батько з погордою висловився про Павла, Ігоря діткнуло це до живого.

— Що можете, тату, закинути Черчакові? Що найкращий вік промучився по фронтах? Що томився по таборах, по тюрмах? Що своєю кров'ю слід значив по цілій Україні? Що далі бореться й лиш у боротьбі бачить ціль свого життя? Тату! Це поганий аргумент проти українського університету! Якраз навпаки, коли студентами того університету є люде того рода, що Павло, то це лише свідчить, що там зібраний найкращий цвіт народу і що всі, в кого є хоч крихта національної честі, повинні найтися в їх рядах, зглядно їх піддержувати!

Тепер у свою чергу обидився батько.

— Так по твоєму виходить, що в мене тої національної честі нема ні крихти? Так?

— Я не сказав того, тату. Я зовсім не мав на думці ...

— Не викручуйся, не вибілюй чорного! Я ще, слава́ Богу, добре чую, — от дочекався чого! Рідна дитина називає батька безчесним, падлюкою! Ренеґатом! Я заслужив собі на це? Ігоре, ти ще нічого не бачив, нічого не чув, сам іще не зробив нічого, а на батька кидаєш такий закид? А щож я робив ціле життя? Чи я не трудився для добра свого народа? Чи не спомагав різні народні інституції. Хто збирав на Рідну Школу, Просвіту, Театр, інвалідів? Хто заложив у селі читальню? Ти, чи твій батько?

Ігорові дуже ніяково стало. Йому й кризь думку не пролітало обидити батька, а воно он що вийшло.

— Тату, простіть, я не мав наміру ...

— Не мав наміру? Не все одно: з наміром, чи без наміру назвати батька підлим! І то за що? За то, що добра хоче своїй дитині, що хоче дитину в люде вивести, а не щоб літа марне тратив! ... — Збродович схвильований, червоний вийшов із кімнати, тріснувши дверима.

Два дні о. Збродович не відзивався до сина й великого труду коштувало матері й Ігорові перепросити загнуваного батька.

— Так ти таки хочеш іти на той твій дурацький університет?

— Так, тату.

— Ну, роби собі, що хочеш. Я хотів добра для тебе, але ти тата не слухав, тож роби собі, як знаєш. Лиш уважай, щоб кого иншого не мусів колись слухати ... А є ще вас більше таких дураків? Хто ще записується?

— Всі мої товариші. На польський університет не йде ніхто.

— Дурні діти ...

— Тату, — таж прецінь на університеті не лише студенти, — промовила пані Збродовичева, щоб змягчити трохи старого та краще його настроїти до сина, — таж і професори мусять бути, люде старші, розумніші ...

Ігор вичислив кілька прізв'язь визначних, звісних громадян, — професорів українського університету.

Це мало добрий уплив. Коли так, коли такі визначні, чільні люде беруть у тому ділі участь, то може воно не таке пусте та дурне, як Збродовичеві видається ... Хто знає? Може дійсно є надія, що сі студії будуть признані, або може університет той удержавлять ...

Крига була проломана, батько не робив більше Ігорові перепон, щоб уписатися на „тайний“ університет.

— Колиб навіть там який рік утратив, то ще не велика біда, — думав зовсім уже замирений о. Збродович. — Ігор іще молодий, має час і на науку й на все. А коли такі гро-

мадяне вважають своїм обов'язком той університет підтримувати, то хто знає, — може справді це було непатріотичним вчинком проти нього виступати ...

А Ігор удоволений, що вдалося йому перетягнути батька на свій бік, не турбував його вже нічим, що малоб якийнебудь зв'язок із виїздом, помещенням у Львові і т. и. Напередодні виїзду спакував свій клунок і поїхав. В С. долучився до нього Теренко й вони обидва поїхали далі до Львова.

Чи дістане у Львові те мешкання у студентському домі, чи взагалі знайде який дах над головою, — тим не журився.

— Якось воно буде ...

VI.

Ігор бурлакою опинився на львівському бруку, не знаючи ні людей, ні міста ні студентського життя. Добре, що хоч Теренко був із ним, тож обом якось лекше видавалося. Насамперед пішли до „Академічного Дому“, де без довгих церемоній Ігор відшукав зв'язкового для медичного відділу, передав йому свої папері та гроші на вписове і формальність упису була полагоджена. Оставало до полагодження важніше: треба було десь приміститися. Тих студентських мешкань, що про них розповідав Ігор батькові, ще не було й не звісно було навіть, коли вони будуть, а приватно знайти мешкання — це, як запевняли Ігоря студенти, тепер у Львові немислима річ.

Зустрінув Ігор свого товариша з гімназії.

— Брешняк, не знаєш де якої хати? Я приїхав і не маю навіть де переночувати.

— Хати? Ти за один день хочеш у Львові хату знайти?

— Мушу знайти! Таж на вулиці ночувати не буду.

— Чоловіче, я тиждень тому в нових черевиках приїхав до Львова. Сьогодні щойно найшов з бідою дах над голову, але черевики зараз мусів занести до шевця: сходяв до босої ноги.

Це, розуміється, не потішило Ігоря. Теренко має десь якусь рідню у Львові, пішов за нею шукати, а Ігор сам остав на вулиці не знаючи, що йому робити, ні куди повернутися. Крутився довкруги ринку. Віддалюватися від того осередка не хотів, щоб не заблудити, а одночасно боявся, що таким постійним крученням на одному місці зверне на себе увагу поліцаїв, які вже й так якось недовірливо стали поглядати на нього. Не даром видко казав раз жартом один товариш, що Ігор має „антипаньство́ви вигльонд“ ...

— До тут за мешканням шукати?

Нараз упав на геніяльну, як йому здавалося, думку:

— Куплю „Век нови“, — там десятки оголошень, мешкань без ліку.

В часописі справді було кілька оголошень про вільні мешкання. Став шукати по заповіданим адресам.

— Де вулиця Содова? — спитав якусь перекупку.

— Слодова? Тенди просто на Личакув, а потем бочна на лево.

Довго блукав та випитував людей, заки найшов Личаківську вулицю, але Содової таки не міг найти. Щойно не скоро похопився, що перекулка справила його на Слодову вулицю, міжтим коли йому треба Содової.

— Де Содова вулиця?

— Слодова? О тут зараз.

— Та ні, я про Содову питаю.

— А, Содова! То цеж не тут, а на Галицькім.

Ще зо два рази переміряв місто вздовж і вширш, заки опинився вже під вечір на Содовій.

— Тут є мешкання до винайму?

— Так тут, — відповіла служниця, — зараз покличу паню.

Слава тобі, Господи, — найшов!

— Pan szuka mieszkania?

— Так, прочитав оголошення, що тут є вільна кімната ...

— Już nie jest do wynajęcia.

Відходячи, Ігор почув іще за собою:

— Jakiś Rusin! Pewnie w dodatku z tajnego uniwersytetu... Jeszcze hajdamaków na mieszkanie potrzebuje!...

Ігор знову опинився на вулиці. Вже цілком посутеніло.

— Аби хоч із Теренком ізійтись, — але де його шукати?

Пішов до пластової домівки. Застав там кількох знайомих студентів, між іншими Брошняка.

— Ну, що? Найшов хату?

— Куди там! Можеб найшов іще, так ніч. Найгірше, до я переночую? Можеб тут де на підлозі?

— Нескоро що найдеш ... Та вже коли маєш тут на підлозі ночувати, то ходи краще до мене. Неконче вигідно буде на одному ліжку, та все краще.

Одна ніч була забезпечена. Та ще цілий тиждень блукав Ігор від товариша до товариша. Кілька разів ночував на столі в студентській харчівні. Раз застала його там поліція, що прийшла чогось на ревізію, відвела до комісаріату, але прочі студенти посвідчили, що Ігор тільки що приїхав вечірнім поїздом, тож і пустили.

Конець кінців найшов мешкавля „вуглом“ у якогось шевця, де таксамо мешкало ще двох студентів — Поляків. Дуже це було для Ігора невідгідне, бо ті шпіонували його на кожному ступці, переглядали в час його неприяв його річі, — але не було вибору. На щастя вневовзі

отворено сподівані студентські мешкання й Ігор покинув свого шевця.

Життя студентів ціле зосередковувалося в харчівні. Це було збірне місце всіх студентів українського університету. Там підчас обіду заповідано виклади, сходи́ни філософічної, медичної, чи якої іншої громад, там відбувалися різні наради, збори, зїзди і т. п. Там проголошено до загального відома прізвіща студентів-хрунів, що вступили на польські високі школи, там і регабілітовано тих, що під натиском громадянської опінії з тих шкіл виступили. Там була свобідна трибуна для кожного студента, що якоюнебудь вісткою хотів із загалом поділитися. Підчас обіду разураз вилазив котрийсь на підвищення, плескав у долоні й коли гамір трохи втишився, голосно промовляв:

— Товариші! Подається до відома, що ... і т. д.

Ігорові непомірно подобалося таке життя. На перших порах йому здавалося, що попав в якусь щиру, добру, згідливу родину. Всі жиють одною думкою, всі мають одну, спільну мету: боротьбу за вдержання українських високих шкіл. Супроти тої великої цілі відходять у тїнь усі особисті амбіції, інтереси, переконання ...

— Сюди привестиб усіх тих, що не бачивши ніколи українського університету, кидають на нього камінням, — думав Ігор.

— Сюди нехайби Дарка прийшла та побула кілька днів, то й вона змінилаб свої погляди, — подавав по хвилині.

Дарка — це була тайна Ігорового серця, тайна про яку ніхто не знав, навіть Дарка сама.

Хоча, — хто знає, — вона може й знала Ігорову Ахіллєву п'яту. Була його товаришкою зі шкільної лавки. Одних літ із ним, духово була багато старша від нього, — була зрілою

жінкою, а на Ігоря дивилася як на недорослого, трохи чудачного, хлопчика. Ігор відчував це болючо, але не мав сили здавити в душі почування, яке разом із ним виростало.

Він залюбився на п'ятнадцятому році життя. Залюбився в Дарі, яку ледви знав із далека, а говорити з нею хіба час до часу довелося йому кілька слів. Та проте злеліяв собі в душі ідеальний образ своєї коханої, з тим образом ізжився й не міг розлучитися навіть тоді, коли пізнавши блище предмет своєї пристрасти, побачив, ще він далеко відбігає від його мрії.

Дара Білянська була типом скінченої дами, та при тім сильно розвинена умово, прочитана, вирізнялася тими прикметами від загалу української жіночої молоді, яка здебільшого знає тільки по моді зодягатися, бавитися, а наслідуваними в Польок манерами та фанаторіями прикриває своєю плиткістю та поверховну інтелігенцію. Крім того одначе мала Дара багато того „практичного змислу“, якого недоставало Ігореві.

Вона давно не то, що догадувалася Ігоревої „тайни“, але бачила його наскрізь, вгадувала кожную його думку. Ставилася до нього дружно, приязно, але коли бачила, що це може довести Ігоря до крайности й він зважиться відкрити їй свою „тайну“, зараз змінювала тон, а Ігор в одну мить із піднебесних висот розколісаной мріями думки опускався на землю . . .

А потім ізнов жили дружно, по товариськи. На передодні відїзду у Львів Ігор таки добре посперечався з Даркою на тему університету. Дара мала теж їхати, але якийсь професор українського університету відрадив. От що сказав батькові Дари:

— Нехай ваша дочка краще дома сидить цей рік. Виклади часом є, часом нема. Частіше нема. А як є, то поліція розгонить. Нехай дитина дома сидить, небагато втратить . . .

Ігор сперечався, доказував, що її обов'язком є бути у Львові, що словам якогось одного професора нема що вірити. Таж і між професорами може знайтися одиниця з психикою такою, як у більшості нашої суспільности, себто така, що хоче повалення того огнища української науки та свободної думки. Цей професор має певно в додатку державну посаду. Покинути український університет — „не випадає“, а залишитись у ньому на становищі професора — небезпечно. Так найкраще булоб, колиб той цілий університет розігнали, або колиб сам розлетівся ...

Дара не перечила, що так може бути, але до Львова не поїхала.

— Ти запалений ентузіяст, Ігоре, — сказала йому під кінець. У своєму запалі доходиш до божевілья, а з божевільними ніхто спорити не зуміє.

... Ей, Дарко, Дарко! — думає Ігор, — колиб ти тут була, поглянула сама на все ... Там, на провінції, наче заплілля: громадянство байдуже, зматеріялізоване, мріє тільки про „посади“ для своїх дітей, а молодь, ті студенти, що там сидять, — ідуть у хвості старших громадян, а з власної ініціативи уладжують хіба вечериці. Тут інакше: тут боєвий фронт! На балачки не має часу. Кожний занятий працею, або наукою, кожний думає, як знищити існуючий лад, а не як примінитися до нього.

Ей, Дарко, Дарко! ...

В тиждень після приїзду Ігоря у Львів назначено перший виклад на медичному факультеті. Ранком о сімій годині Ігор поменшими вуличками пр'брався до площі св. Юра. Там десь у лабіринті святоюрських забудовань мав відбутися виклад фізики.

В сінях стояв уже один старший студент і вказував дорогу. Довгими коридорами, разураз звертаючи то сюди, то туди, дістався Ігор до кімнати призначеної на виклад. Тут було вже

біля двадцяти студентів та студенток. Внедовзі зійшлося ще з тільки. Було кількох медиків із вищих семестрів, решта все перший рік, студенти, що отсе вперше мали бути на університетському викладі. Кожний наготовив собі оловець та записник, щоб не опустити ні одного слова професора. Настрій якийсь незвичайний, піднеслий, трохи тривожний. А в кожного крутиться думка: прийде поліція, чи не прийде? Найбільш тим заінтересовані ті, що не мельдовані ще в поліції.

— Та щож, — потішають себе, — скажу, що лише приїхав сьогодні.

Кожний зайнятий своїми думками, голосно ніхто не говорить, що найбільше пошепки скаже один до одного декілька слів.

Отвираються двері зі сусідньої кімнати. Серця здригнулись.

— Хто? Поліція?

Входить професор Мулич. Лекше відітхнули.

Високий, гарно збудований, молодий іще професор підходить до стола, кланяючися студентам, що встали при його вході.

— О, то вас багато зібралось, панове! — говорить, оглядаючи зібраних. — Усе перший семестер? ... Ну, добре.

Професор заявляє, що фізику викладатиме двічі в тиждень, просить добре уважати і в дома повторяти, бо наука не буде легка: приладів нема, експериментів годі буде робити, теоретично треба буде вивчити то, чого інші, щасливіці мають змогу вчитися на досвідах ... Приступає до самої річи, подає дефініцію фізики, вчисляє її завдання ...

З тріскотом отвираються двері.

— W imieniu ustawy proszę się nie ruszać! — кричить із порога комісар поліції. А лице в нього таке налякане, смішне, що всі студенти починають голосно реготатися.

Збентежений комісар вертає на коридор, за секунду приводить зі собою кількох „постерун-

кових“ зі штиками на крісах і кількох агентів. Поліціантам велить стати при дверях, — „nikogo nie ruszać“, — агенти міжтим легітимують студентів. Комісар сам звертається до професора. Оглядає легітимацію.

— Jak się pan nazywa?

— Там написано.

— Pan wykładał?

— Так, викладав.

— Co pan wykładał?

— Фізику. — Мулич, цілком не збентежений поліцейським візитом, відповідає на запити комісара тим самим спокійним, зрівноваженим тоном, що хвилину перед тим викладав свій предмет. Студенти за його прикладом поступають таксама.

Хоча аж трьох агентів з комісаром „урядує“, то легітимування та списування всіх прямих тягнеться доволі довго, — близько дві години. Студентам, що не встигли поховати своїх записок, відбирають їх, а під кінець кажуть усім розійтися. Два студенти не мали при собі мельдункових листків і тих двох ведуть до дирекції поліції. Прочі товпою валять за ними, шуткуючи голосно з комісара, агентів, поліцаїв ... Люде здивоване зглядаються на такий незвичайний похід, не знаючи, що це значить. Аж якийсь батярчук догадався:

— Nie wiecie? Ta to ukraiński uniwersytet idzie!

Задержаних студентів незабаром випустили, а в харчівні того дня не говорив ніхто про що инше, як тільки, що медики сього року зробили початок.

Вквортці побачив Ігор, що надто ідеалізував студентські відносини. Те, що на перший погляд видалося йому одною згідливою ріднею, показалося муравлищем, в якому кружляють, перехрещуються та ведуть боротьбу між собою десятки переконань, стремлінь, поглядів. Особисті амбіції грали теж немалу роль.

Перш усього соціально, так сказатиб, становище студентів було дуже нерівне. В тій студентській суспільності, як і в кожній иншій, було три головні верстви: маючий клас, середняки та пролетаріят.

Найбільше було середняків. Це були студенти, що мали чим заплатити скромну станцію, не ходили обідрані, кожного дня снідали, обідали та вечеряли. Та не мало було й пролетаріів.

Ходили в подертих черевиках, їхні лица бліді, запалі, лиш очі горіли якимсь неприродним блеском. Відживлювалися кожний по своїй власній методі. Один обідав що другий день, другий не обідав, тільки пив чай ранком і на вечерю, инший крім того куриє на обід папіроску . . . А були й такі, що не мали жадної методи. Їли, коли дістали де трохи гроша, а як грошей не було — стягали сильніше ремінець і не їли.

Мрією кожного з них було найти яке заняття. Щасливими вважалися ті, що дістали де лекції. За 15—20 золотих біг із одного кінця Львова на другий у надії, що на 1-го дістане гроші, а тоді кілька днів підряд можна буде зїсти в харчівні теплий обід, як люде їдять, дати черевики до направи, закурити . . .

Такі мрії гріли бідолаху студента, коли бігцем минає вулиці, а холодний листопадовий вітер глумився з його тумового, проношеного пальта.

Гірше було тим, що лекцій не могли дістати. Щоб заспокоїти голодний шлунок впадали на найрізніші думки. Організували курси танців, курси есперанта, боксу, англійської мови . . . Хто хоч трохи знає щонебудь, заповідає у харчівні, або вивішує оповістку, що отвірає такий-то курс, на якому зобов'язується за оплатою двох золотих виспеціалізувати кожного в даному напрямі. Охотників на „курс“ на-

ходилося иноді й 20—30, але гроші нікому не спішно було платити, — самим не переливалося.

Побачивши, що Ігор має і з дому дістає гроші, чіпнув його зараз „спеціаліст“ від есперанта.

— Товаришу, не маєте поняття, яку будучину має есперанто! Це мова, яка щораз більше здобуває собі громадянські права. Чехи, Данія, Америка, Японія завели вже в школах обов'язкове навчання тої мови. Внедовзі це дійде й до нас. Всюди потрібно буде есперантських кореспондентів і т. д. Я веду курс, оплата всього два золоті, а ручу вам, до місяця будете свobodно по есперантськи розмовляти...

— Вповні з вами, товаришу, погоджуюся, — але, на жаль, я вже знаю цю мову. Вчився ще в гімназії.

— А, так ... шкода ... — „Спеціаліст“ зі сумною міною відходить.

Ігор пізніше щойно дізнався, що той курс есперанта й одна лекція за 15 золотих у місяць творять ціле удержання бідаци — есперантиста, який уже третій рік тим робом проживає у Львові.

Одночасно пізнав другого такого „спеціаліста“. Це був Ігорів товариш із першого семестра медицини. Його батько, листонос у маленькому далекому містечку, прогнав сина з дому. Хотів, щоб син записався на польський університет, син спротивився.

— Коли я тебе удержую, — заявив батько, — то ти мусиш робити, що я кажу; вчитися там, де я кажу. А коли не хочеш, — то я тебе не тримаю, але більше ні гроша від мене не дістанеш і знати тебе за сина не хочу.

Цей без гроша прийшов до Львова, ночував то в товаришів, то в парку на лавці, поки не дістав дарового мешкання в студентському домі, а щоб не вмерти з голоду — „отворив“ курс танців.

Багато було таких курсів ...

А поміж тими пролетарами бачив Ігор найідейніших, найбільш інтелектуально розвинених, найбільше відданих справі студентів. На виклади ходили правильно лише ті пролетарі й середняки. Кожну роботу, яку треба було перевести, чи то яку збірку в місті, чи поїхати на село з рефератом до читальні, чи заложити Січ, чи щонебудь інше, — їхав усе котрийсь пролетар, або середняк.

Про існування третьої верстви Ігор довгий час і не знав. Були це панички, що не вважали за відповідне і потрібне ходити на виклади, брати якунебудь участь у студентському житті. Вистарчить, що є записані на український університет ...

Одягнених по останній моді, а паличками в руках, цигарами в зубах і дівчиною під рукою їх можна було зустрінути вечерами на „corso“, в притворі театру, в кінах, у каварнях при білярді, на забавах ...

При роботі ніхто їх ніколи не бачив, зате на вечорницях можна було часто почути:

— Маю честь представитися: студент медицини! ..., або — студент техніки! ... — (інших між ними не було, самі студенти медицини й техніки).

— А! Дуже мені приємно ... На якому університеті?

— На українському, розуміється! — обурювався, як можна йому ставити такий запит.

— А як думаєте, є надія, що вирішать що з тим університетом? Довго так буде тягнутися?

— А, певно! вже мусять якоесь вирішити, так довше не може бути! ... і гинув у вирі танцю.

Хто має „вирішувати“, — це його не обходило, але повинніб вже раз з тим скінчити, щоб він без назви „хрунь“ міг записатися на польський університет. Мігби записатися й так, але мусівби часом перед паннами соромити-

ся, а так, то ще й повеличатися може на кожному кроці, який-то він патріот, герой, борець за права нації . . .

Ясно, що між голодним і ситим, між обдертим і зодягненим не може бути зрозуміння, згідливого співжиття та співпраці. Та крім тих чисто „жолудкових“ різниць були ще великі розбіжності в поглядах, переконаннях, усім тим, що студенти звали „ідеологією“.

Таких ідеологічних груп було багато. Зasadничо розходилися між собою два великі табори: націоналісти й комуністи. Ці в свою чергу ділилися на дрібніші відтіні, між собою стиралися внутрі, але на зверх солідарно зводили боротьбу одна група проти другої.

Комуністи мали між собою більше „головачів“, сливе кожний мав язик гострий як бритва, націоналісти зате були сильніші чисельно так, що сили рівноважилися.

В харчівні, де, як думав Ігор зпочатку, всі одним духом дишуть, були всі студенти розчленовані на групи, групки, що взаємно себе обминали. Ігор запримітив це щойно, коли пізнав блище всіх студентів. Він побачив, що цей говорить тільки з тими, ті гуртуються до тамтого, осьті все разом проходжуються по обіді . . . Той з тими ходить, з тамтими лиш иноді обмінюється словом, тим кланяється а біля тамтих переходить як незнайомий.

Комуністи на жадних зборах не могли перевести своїх домагань, бо націоналісти підчас голосування переважали числом. Тож ті завзято агітували по кутках, перетягаючи новопривбулих студентів у свої ряди. Мали дивний дар пізнавати, на котрого студента будуть мати вплив. Ігоря раз зачіпив один, обмінялися кількома словами й розійшлись. Більше жаден комуніст до нього не приставав. Затє коли найшли податливу одиницю, то доти не пускали з рук, доти набивали в голову свої ідеали, кормили

свою літературою, поки не зробили з неї комуніста.

Ігор цинив переконання кожного, тож хоча сам визнавав засаду „перше нація, потім людство“, то не ставився ворожо до групи комуністів, тимбільше, що бачив між ними людей горячо відданих ідеї, прочитаних, розумних, а крім того совісних та роботящих.

Та були ще одні.

Не творили окремої групи, виступали як одиниці, але звязані були між собою тісніше, ніж усі попередні. На виклади здебільшого не ходили, хіба виїмково колись. Між студентським товариством являлися дуже рідко. Ніхто не знав, до вони мешкають, чим живуть. Іноді щезали зі Львова на довгий час, студенти й забували, що були колись такі, аж нараз появлялися несподівано знову. Ходили самітно, з товаришами не приятелювали, а коли випадково попав котрий на які сходини, то не брав голосу в дискусії, а тільки якщо промовці надто вже гарячилися та переймалися язиковою борнею, — він іронічно всміхався, мовляв „бавтєся, діти“!

Якоюсь повагою віяло від них, Чув кожний, що це людина, якій не залежить на дрібницях, на людській славі. Мали свою ціль і до тієї цілі прямували, не зважаючи ні на що. Іноді, дивлячися на не одного з них, мимоволі якомсь приходило на думку „Morituri te salutant!“

Це були „птахи“. Так звав їх Ігор і ті студенти, що знали їх блище.

Опинившись серед нового життя, нових людей, Ігор не забув і того, чим жив давніше в гімназії. Тут щойно вповні ясно побачив, як мало підготовки до життя дає середна школа. Бачив це на собі, а ще краще на своїх товаришах. У тому круговороті переконань, ідеологій, Ігор кермувався лише якимсь інстинктом, не маючи твердих засад, виробленого світогляду.

Він узявся до читання й власною працею старався виповнити прогалини свого образування. Таксаме робили всі, що мали більше розвинений ум, що вирізнялися зпоміж сірої маси. Але таких одиниць було дуже небагато. Гтос творила маса, що знала тільки бездумне записувати й виучувати виклади, прийти до харчівні пообідати, а на всяких сходинах, зборах говорило звичайно 2—3 промовців, а прочі, мало що розуміючи, сиділи, памятаючи, що мовчанка — золото ...

Одиниці перемучувалися різною працею, просто валилися з ніг від перевтоми. Вони мусли й про виклади дбати й про льокалі для викладів і з поліцією жертися, працювати в усіх студентських кружках, крім того по лекціях бігати, а інші — не мали що зробити зі своїм вільним часом. Не тому, щоб не хотіли працювати. Їх треба було привести ,посадити за роботу, навчити як робиться, тоді й працювалиб. А так не було в них ні ініціятиви, ні зрозуміння потреби праці, ні вміння взятись до неї.

— Не дивно, — думав Ігор, — де мали навчитися того? В гімназії? За грецькою граматикою та задачами?

Й Ігор з подвійною енергією взявся за продовження діла, яке започаткував у гімназії. Тільки тепер уже в більшому масштабі. Те, що передше робив в одній школі, мало обняти тепер усі школи, де вчилася українська молодь.

Сил одного тільки Ігоря й Теренка було замало до переведення діла. Дібрано до помічі ще трьох студентів і праця розгорілася на добре.

Не було це так легко. Треба було вишукувати відповідні одиниці поміж учениками, їздити, поясняти, заохочувати. Ігор і товариші з головою пірнули в це діло. Приходилося орати переліг, вкладати в справу не лише механічну працю, але й творчу енергію, самого себе. Відрадою для працівників була свідомість, що їхній труд не йде на марне. З усіх закутків

Галичини та Волині наспівали звіти, які свідчили, що засів паде на добру почву і що праця не то що потрібна, але необхідна.

До уладної праці треба було гроша й от стали напливати також і гроші. Освідомлена молодь складала останній гріш, щоб просвітити тих своїх товаришів, що безкритично та невільно переймаються тим, чим їх кормлять чужі опікуни, що байдужіють до свого народу та безповоротно пропадають у ворожому морі.

Нераз разом із грішми приходив лист, де ученики жалувалися:

„Ми лишені самі собі. Підпори не бачимо ні відки. Наші професори, хоч Українці, та краще булоб, колиб вони не були ними, не поганилиб імени й чести України. Ради гроша, ради панської ласки упідлюються, чого доказом є хочби се, що кількох із них зверталося за протекцією до хрунівського посла Ількова. Учеників навмисне перетяжується наукою до неможливости, щоб поза школою світу не бачили, щоб, борони Боже, не засвітала в їх головах свобідніща думка. Правда, є кількох учителів, що на першому місці ставлять виховання молоді на добрих українських громадян і ті совісно сповняють той свій обовязок, але їх лише кількох і зі своїми думками та працею мусять критися перед иншими, особливо перед директором“ . . .

В иншому листі, з польської гімназії, писали ученики — Українці:

„Українців у нашій гімназії багато, більше половини, хоч по найбільшій часті в нищих класах. Бо професори — Поляки видко мають наказ не перепускати Українців до вищих класів. Коли в першому класі сливе всі Українці, то в другому вже тільки половина, в третьому — третина і так чим далі в гору, тим число Українців меншає. Поляк може нічого не знати, а переходить до вищого класу цілком свобідно,

але Українець, хочби вчився на „дуже добре“, то таки професор найде якийсь гачок і його спалить . . .

Але найгірше то, що наша молодь тут ви-народовлюється. Хто з учеників не дістає національного виховання в дома, то тут і читати по українськи забуде. А про українську історію, літературу, то в нас і не згадувати. Ми тут учимось, що тільки „Польська“ має „светну“ історію, „знакомітих“ героїв і письменників, а все, що українське, то хлопське, бандитське, хамське . . . Що наші гетьмани-бандити, що бунтувалися „пшеціф єдносці жечипосполітей“, поетів, учених цілком у нас нема, а Шевченко, — то хлоп, хам, хтоби там із ним числився . . .

От чим кормлять тут українську молодь. А діти, сільські хлопці, слухають того і — вірять . . . зачинають соромитися своєї нації, своєї мови . . . навіть говорить уже багато учеників — Українців поміж собою по польськи. Коли так далі піде, то нас зовсім не буде. Одинокий рятунок бачимо в організації. Нас кількох сходиться, читаємо українські книжки, вчимося своєї історії . . . Потрохи число нашого гуртка більшає. Просимо прислати інструкції й поради, які книжки маємо купувати“ . . . Таких листів приходило багато, багато. Після кожного Ігор відчував новий приплив енергії, свіжий розмах до праці.

Робота кипіла. Для кращого успіху та для поширення ідей уладу Ігорів гурток порішив видавати часопис. Розуміється, нелегальний. Збирано гроші, збирано матеріяли й унедовзі перше число „Фенікса“ побачило денно світло.

Ентузіастичні листи з провінції свідчили про це, як молодь його приняла.

„Нарешті маємо свій орган, свій часопис!“
 . . . „Свобідну трибуну, відки можемо чути вільне слово правди“ . . .

„Одинокий захист вільної думки, коли на все проче наложено печать і кайдами!“ — От ширі відгуки молодечих душ.

Надійшов грудень, а разом із грудневими морозами впала на український університет нова хвиля репресій із боку поліції. Поліцаї, агенти крізь пальці дивилися, як злодії обкрадають людей на вулиці, як розбивають каси ... вони мали важніше завдання: слідити, де і коли відбуваються виклади українського університету.

Смішним це видається може неодному по кількох, чи кільканийцятьох літах, не один іздвигне раменами на таке: якже це? Чогож поліція хоче від університету, хіба людям учитися не вільно? Хіба на тих викладах готовили заговори, виробляли бомби?

Ні, тільки вчилися...

В мешканні Д-ра Равлицького зібрані студенти першого семестра медицини. По середині кімнати стіл, на ньому розібраний людський кістяк, довкола попід стіни сидять студенти, кому місця не стало, стоїть позаду. Професор із кістю в руці викладає, підходить до кожного студента з окрема, показує, вияснює ...

— Ось *epina ischiadica*... От тут *tuberculum obturatorium*...

Голови студентів витягаються вперед, уха напружено слухають ...

Нараз: Дзень!... Дзень! ... Дзень! ...

Кількох студентів в одну мить кидається до стола, збирає розсипані кости, виносить до другої кімнати, професор виходить також, за ним іде двох студентів. У кабінеті роздягаються, — доктор їх бадає. Прочі — це хорі, що прийшли шукати поради в доктора Равлицького. Потрійний дзвінок це сигнал сторожевого студента, яким той остерігає, що йде поліція.

Отвирпаються двері, входить комісар, кількох агентів, з десяток поліціантів. На „хорих“ не

робить це ніякого вражіння. Що найбільше зі здивуванням поглядають на прибулих „гостей“.

— Co panowie tutaj robią?

— До доктора ... хорі ...

— Tak? Chorzy! Nu, nu, zobaczymy! Proszę sobie przygotować legitymacje!

Студенти виймають легітимації, по одному підходять до столу, де щойно недавно лежали кости, а тепер урядуює пан комісар. Переглядає легітимації, списує прізвища. Чудується тільки:

— Wszystcy chorzy i wszyscy studenci medycyny!

— А хіба студент медицини не сміє бути хорий?

На порозі являється доктор Равлицький.

— Прошу, хто дальше? ... — Нараз робить здивовану міну, наче тепер щойно спостерігає прияву поліції.

— Чому маю приписати честь бачити в себе пана комісара?

— Pan doktor przebaczy, ja tylko na chwileczkę, chcę wylegitymować tych panów. A może pan doktor raczy powiedzieć, kto są ci panowie?

— Як це хто? Мої пацієнти. А ви, пане комісарю, коли маєте яке діло до мене, чи до тих панів, то вашим обов'язком є перш усього мене про це повідомити. В моїй хаті я тільки маю право рядитися, це право мені застерігає конституція, а ви своїм безправним поступуванням топчете приписи польської конституції ...

— Panie doktorze, ja bardzo przepraszam, ja mam polecenie ...

— Коли маєте „пolecenie“, то слід мені про це сказати, а не робити безправства!

— Nu, nu, panie doktorze! Niech mnie pan doktor tyle nie uczy, ja sam wiem, co robię!

— Ще раз повторюю, що це порушення конституції. Я зараз телефоную до президента держави!

— Dobrze, dobrze, ale ja naprzód muszę dokończyć.

Студентів списали й веліли розійтися. Між тим на сходах, під дверима збираються справжні хорі й чудуються, що в мешканні Дра Равлицького повно поліції.

— Якась ревізія, чи щось? — залякане шепотять між собою.

Вийшли студенти.

— А, то тайний університет поліція розганяє.

— Бідні діти, навіть учитися їм не дають . . .

Від того дня напосілися. Не було слів ні одного викладу, якого поліція не розігналаб. Студенти кінців кінців вирішили спротивитися поліції, не розходитися. Чейже не має поліція права розганяти хорих від лікаря. Але поліція й тоді собі порадила. Кожного студента взяло під руки по двох поліцаїв і так вели через ціле місто до комісаріату. Варта було бачити такий похід. Люде збігалися з усіх усюдів, ставали та дивилися на невидану процесію: було сорок кілька студентів, а кожного з окрема ведуть під руки два поліцаї. Іншого, котрий більше „хорий“, іще третій із заду підлихає.

Студентів передержали в комісаріаті цілий день, списували з кожним окремо протокол і кінців кінців усіх випустили.

Д-ра Равлицького присудили заплатити двіста золотих кари, бо кількох студентів були настільки необережні, що підписали сфальшовані протоколи, а в них було написано, що у Д-ра Равлицького відбувався університетський виклад із анатомії.

На якийсь час виклади перервалися, бо треба було шукати нової домівки, а між тим наспіли різдвяні ферії. Ігор поїхав до дому.

VII.

Кажуть, що коли небезпека нависне над життям людини, або коли чоловік пройде до краю свій життєвий шлях і має причалити до тихої, вічної пристані на супочинок після трудів,

Йому згадується все мунуле, у пам'яті його встають давно прожиті, забуті картини колишнього. Старенькому дідусеві мариться, як він гуляв безжурним хлопчиком у рідній, батьківській хаті, приходять на пам'ять усі ласки матері, любов давно помершого батька ... Перед очима душі встають буйні молодечі літа, перші радості й перші турботи, сняться милі обличчя друзів. Те все розвіялось по світі, пропало безповоротно, сховалось до могили ...

Сльози спливають по обличчю старенького дідуся, його серце рвется до тих милих, любих, далеких часів, людей; не знаходить їх на сім світі, тож без жалю кидає його: зустрінемося там!

Тим і пояснюють, що багато людей пише під старість мемуари, спомими. Події, про які пишуть діялися не раз близько перед століттям, а старичок, що стоїть у гробі одною ногою, описує їх так живо, стільки любови вкладає в свій опис, що здається, — от тільки вчора то все діялося. Се цвіте в його душі „бабине літо“, — останні промінні сонця кидають відблиск на його життя, заки тіло вкриє темна могила.

Та подібне лучається иноді й молодим людям. Старі вояки розповідають не раз про погибших своїх товаришів, що в останні хвилини життя їх рвала з поля боротьби якась непереможна туга до дому, до рідних. В крузі товаришів вони говорять тільки про свою далеко полишену рідню, милі серцю особи, про маленьких діток своїх. На самоті виймають із схованки їх світлинки, вдивлюються довго-довго в любі риси, а сльози мимоволі плывуть із очей. А на другий день гинуть у бою. А часом навіть і бою нема, а так якась одна куля заблукає й наче навмисне віднайде того нещасного. Так видно призначено, — говорять вояки.

Таку страшну, передсмертну тугу виходив собі Павло у своїх мандрівках. Проминуло два

роки, як в останнє був дома. Життя „птаха“ було його уділом. Був усюди — й ніде. У вічному напруженні, серед вічного бою проти тисячів явних і скритих ворогів він стояв сам.

Кидав місце, до впали на його слід, являвся в іншому і продовжував свою роботу. Іноді здавалося — вже край, не має виходу. А таки вихопився. На то, щоб за деякий час ізнов пошасті в такеж, або й важче положення.

Своє правдиве прізвіще й сам уже забув. Щораз мав новий вид, нове прізвіще, аби тільки на хибний шлях спрямувати своїх переслідувачів, що наче гінчі пси за ним гналися.

Маючи на оці одну тільки свою мету, Павло у боротьбі забув усе: рідне село, батьківську хату, старих батьків, забув усе, що залишив за собою, забув самого себе.

А тут нараз щось сталося йому. У серці защеміло щось болючо, стиснуло жалем за чимсь далеким, втраченим ... Павло у перше за цілий час відчув, що він — самітний, одинокий, нещасний ...

У наболілій душі воскресло минуле, всі спомини, всі молодечі мрії, що як думав давно вже їх вирвав із серця, — тепер ожили.

Йому так хотілося мати біля себе друга, рідну, близьку душу ... Так хотілося бути знову коханою дитиною, почути на голові м'який дотик маминої руки ...

Колиб мав хоча при собі який лист із дому, світлину, він почувавбися не так самітним, вдвлювавбися в ту пам'ятку, вкривав її поцілуями ... Йому здавалося, що він у крузі рідні, безпечний, щасливий.

Але таких річей йому не було вільно мати: був птахом.

А туга росла, змагалася до розмірів якоїсь дикої потвори, що шарпала кожним його нервом і кликала:

— До дому! до дому!

— Так, до дому! — вирішив Павло й пустився в дорогу.

Перебраний за селянина, зі сокирою за поясом, манджав манівцями, пільними стежками, густим лісом, де глухо, тихо, де людей поменше ... Йшов ночами, а в дні спав у яругах, у гущавині ліса, на стиртах збіжжа.

— Я мушу бути в дома, — думав свою думу, — там старички остали одинокі ... Батько — мати над гробом ... Чи застану їх ще живими?

... Діждали потіхи зі сина ... Замість розради, помочі на старість, приніс лише непокої, турботи, сльози ...

... Відрікся батьків. Покинув на поталу долі ... людям на поневірку.

... Відрікся й самого себе!

... Чому відрікся? Для кого відрікся?

Для песього обов'язку, що над ним тяжить. Що велить йому забути всі прочі обов'язки й нести хрест важкий ...

— Як довго так?

— Поки не впаду під хрестом ...

... Так, я не кину свого хреста. Я до дому тільки на хвилинку ... А потім знову у бій. Прийду до дому в ночі, ніхто не буде бачити ... а потім таксамо відійду темної ночі. І вже більше не буду вертати ...

Павло йде.

Довкола ліс шумить, ні стежки, ні дороги ... Павло по зорям дорогу пізнає. А дума його далеко — далеко. В минулім.

... Дитячі забави, школа ... Товариші ... Наталя ... Юнії мрії ...

Павлові здається, він у друге переживає все те. Так легко йому, так добре. Йде та тільки на зорі поглядає, — не збитися з дороги ...

— Stać! — різкий крик протяв тоненьку золотисту пряжу мрій. Темні постаті заступили дорогу.

— Stać! Reçe do góry! — крик з усіх сторін.

В одну мить пропали спогади, мрії ...
В розміряному юнакові ожив завзятий сотник
Черчак, старий, досвідний птах.

В руці блеснула сталь ... здригнувся ліс
раз, у друге ... дві темні постаті упали, решта
відскочила. Павло побіг уперед, острілюючися
на осліп.

Куля свиснула йому біля уха. Значить
біжать за ним. Павло гремить ураз із двох
бравніннів і біжить далі, далі в гущавину ліса.

Крики переслідувачів щораз далі, почуват-
ється вже сливе безпечним. Чи раз був у такій
лапці й вихопився ... Вихопиться й тепер.

... Страшний біль у нозі ... Болюче за-
тріщали кістки.

Поступив іще один ступінь і впав. Залізний,
зубатий обруч стискав ногу. Попав у тенета
заставлені на звіря.

Кров рікою илила з ноги. Чув недалеко
ходу, голоси ...

— Живим не дамся ...

З темряви виринули постаті переслідувачів.
Не бачили Павла, бо лежав на землі. Допустив
їх близько й привитав рясними стрілами. Один
упав, один кинув кріса й схопився за руку,
кількох відскочило на бік.

— *Brać go! Brać go!* — лунав чийсь голос.

Та підступити ніхто не важився, бо хоч
рука Павлові дріжала, хоч чув, що слабше
щораз більше, проте вистріли були ще доволі
влучні. Кількох посіпаків було ранених.

Нараз зі заду схопили його чийсь руки.
Шарпнувся, але вже вирвали йому револьвер,
наслали на груди, скрутили руки. Павлові
потемніло в очах, не знав уже, що з ним далі
робили. Чув іще наче крізь сон:

— *Kaban przekleły! Najdamaka! Trzech
zakropił!* ...

Пораненого, безпритомного відвезли у Львів.
За кілька днів відбувся доразовий „суд“. При-
суд був із гори кожному відомий. Суд — це

була тільки формальність, що мала виправдати його замордування.

До Стернева дійшла вістка про арештування Павла, коли присуд був уже виконаний. З часописів щойно дізналися батьки, що син уже до них не приїде ...

Шкільна влада узнала, що батько розстріляного бандита не може займати державної посади. Старого Черчака, який цілий свій вік тут працював, якого учениками були всі мешканці Стернева й сусіднього села, звідомлено, що його служба більше непотрібна. В село назначено молодого вчителя, Поляка. Черчаки мусіли опорожнити хату, в якій прожили близько пів століття. В инший час булоб їм важко покидати куток, де кожна стежка в городі, кожний каміньчик нагадували їм давні щасливі літа, де кожне деревце в саді було посаджене їх руками ... Тепер було їм однаково. Громада дала їм на мешкання хату з маленьким городцем.

— Вони варта того ... святі люде, — говорили селяне, — тільки нещастя на них упало, тільки переслідувань ... Ще на старість зі свого гнізда їх викидають, не дають умерти спокійно ... Одну дитину мали та й ту їм замордували.

— Гей, славний був чоловік наш сотник! — зітхають селяне. — Не приїде вже до нас ніколи на Великдень ... відплатили йому ...

— Порахуємося й ми за своє! Приїде й наш час! — говорять молодші й грозять комусь затисненим кулаком.

Колиб старого Черчака й були залишили вчителем, то він не бувби вже міг виконувати своїх обов'язків. Останні переживання надто сильно потрясли його старечими нервами. Він ходив по селі та ставав до розмови з кожним селянином.

— То неправда, що по газетах пишуть ... Мій Павло тепер на Чехах, кінчить техніку, писав, що приїде на Великодні свята ... О, він не дурний! Він написав до газет, що його розстріляли, щоб за ним поліція перестала шукати, а сам сміється з них, що йому повірили, й приїде на Великдень ...

Люде здвигали раменами та з жалем дивилися на свого вчителя, що веселий ішов далі розповідати, що його син живий, вже скоро інженіром буде й приїде на Великдень до дому.

Товариші Павла відіслали до Стернева річі, які після Павла залишилися. Тут були й останні листи від нього, що перед самою смертю писав до батьків. Се була одинока памятка, що остала матері по смерті сина. А батько тільки тішився й разураз повторяв:

— Мій Павло не дурний ... О? він їх усіх в дурні пошив? ...

На конверті одного листа було написано замість адреси: „ П е р е д а т и Н а т а л і ! “

Нещасна мати сама віднесла того листа Наталі Збродовичівній.

VIII.

Не знаючи, що діється з Павлом, Наталя спершу плакала, тужила й боялася, бо знала, що він кожної хвилини наражений на небезпеку. Іноді снилися їй страшні сни. Вона бачила Павла в руках катів, їй снилось, як умудуровані поспаки знущаються над ним, катують ... Раз снилось їй, що Павло прийшов до неї попроситися, бо засуджений на смерть, мав другого дня йти на страту. Іншим разом Наталя бачила Павла в якійсь вохкій, темній пивниці. Сидів блідий, немічний і жалувався їй, що всі про нього забули.

Кожного разу Наталя прокидалася зі сну у смертній трівозі.

— Що з Павлом? Де він тепер? Чи не вправ у руки тих катів? Може тепер, у тій самій хвилині, його мордують у тюремних підземеллях?

Мати Божа, рятуй його! Заступи та заховай від усякого нещастя ... — Наталя починала гарячо молитися, віддаючи Павла в опіку небесної Заступниці.

А опісля щодня переглядала часописи, шукаючи з тривогою, чи немає там вістки про арештування Павла. Але ні, — не було нічого. Видко сон так був, без значіння. Думає багато про нього, представляє собі Бог-зна що, от і сниться нісенітниця.

Минали дні, проминув рік, а ніде не було чутки, щоб Павла стрінуло яке лихо. Наталя стала заспокоюватися, менше про нього думати. Поволі вертала до неї думка, що журитися взагалі нема чого, бо Павло певно на Чехах. Він-же й казав, відїзджаючи, що їде на Чехи. Так видко й зробив. Поїхав, а між тим тут трохи впокоїлося, пройшло те напруження, кипіння, що було в 22-гому році, тож і Павло спокійно сидить собі за кордоном.

Поволі, крадучись, виринала десь із темного закутка й думка про жовтоволосу Чешку ...

Пройшов іще один рік і Наталі щораз рідше приходив на думку її давний вимріяний ідеал. Сама ніколи навіть його не згадувала, хіба що хтось випадково вимовив його імя. Тоді легка хмаринка вкривала її чоло, але через хвилинку Наталя опановула себе.

— Яка я дурна, — говорила сама до себе, — хто знає, де Павло, що він собі гадає, а я дурна завертаю собі ним голову. Певно не думає стільки про мене, бо колиб так, то написавби принайменше. Треба раз викинути з голови дурниці! . . .

Старі Збродовичі теж уважали, що найвищий час Наталці викинути з голови дурниці, та дещо „поважніше“ розглянутися по світі. Тим-

більше, що була до того добра нагода: до Стернева став часто заглядати пан Сопілчак, „дуже приличний і на місці молодень“, як висловлювався про нього о. Збродович. Не був іще вправді „на становищі“, але й недалеко йому до того, — був на останньому році права, ще лиш поздає іспити, докторат і все буде в порядку.

Вправді одно було не в порядку: Сопілчак студіював у Львові на польському університеті й мав у товариствах із того приводу нераз неприємні пригоди. Навіть до Збродовичів приїздив тільки тоді, коли сподівався, що Ігоря не буде, бо той у вічі звав його хрунем і забирався з хати на село, де сидів, поки Сопілчак не відїхав.

Але хтожби там зважав на такі дрібниці! Та молодь уже сама не знає, чого хоче, а „партія“ добра. Тимбільше, що Наталка вже не така молоденька: від червня пішло вже дитині на 26-тій рік ... Треба ловити поки час.

Наталка спершу рішучо відмовлялася від найменшого натяку батьків на таку тему, але згодом її протести ставали щораз менше рішучі ... Павло не писав, чутки про нього не було, впрочім він уже певно й забув колишні дитячі мрії. Чи не пора й їй про них забути?

Літа пливуть. Добре, поки ще батько живє, а не дай Боже батькової смерти ... Мати не в силі буде удержати молодшої рідні, не то помогти їй, що вже давно повинна бути на своїм хлібі.

Й Наталя щораз частіше стала поглядати на пана Сопілчака, приятніще до нього ставитися, а він приїздив щораз частіше. В сусідстві всі знайомі вважали їх уже якби нареченими, а товаришки Наталі, пошівні зі сусідства, ніколи інакше не звали Сопілчака в інтимній розмові з нею, як „твій“.

Нараз прийшла страшна вістка. У слід за нею Наталя дістала останній лист Павла. Як

довго, як нетерпляче вижидала листа давніше!
Дістала щойно тепер . . .

Смерть Павла й його лист зробили на неї страшне вражіння. Наталя так була поражена тим, що довгий час не могла собі здати справи з того, що сталося. Мала гнітуче, важке почуття чогось страшного, але не розуміла, в чому саме те страхіття, що властиво, яке нещастя на неї впало. Дізнавала подібного вражіння, як іноді підчас страшного, томлячого сну: чуємо, що давить нас щось за горло, щось женеться за нами, переслідує нас, а ми супроти того безсильні, не можемо ні втікти, ні кричати на поміч, чуємо тільки божевільний страх. Наталя мучилася, ходила як неспритомна, не розуміла, що до неї говорять.

Кілька днів проминуло серед такої змори. Поволі Наталі стало прояснитися. Це пробудження було тяжче від самого сну, але Наталя так уже була виснажена на силах, так ізнеможена, що зрозуміння страшної дійсності не було в силі викликати в неї реакції. Ні одна сльоза не впала з її ока. Назовні виглядала спокійною, ніякого зворушення не відбивали її риси, але яка буря думок клекотіла в її зболілій, гарячій голові! Яким каменем лягло на серце важке горе! — — — — —

В найблищу неділю приїхав Сопілкак. Із веселою міною ввійшов у кімнати, прилизаний, наперфумований, у новому, чорному гарнітурі. Старі Збродовичі зараз догадалися, що сьогодні приїхав він із якимсь поважнішим наміром. Старі самі зустріли його у вітальні.

— А деж панна Таля? — спитав Сопілкак по хвилині балачки.

— Талья щось нездорова від кількох днів . . . — почала пані Збродовичева, та в ту хвилину отворилися двері й тихою, поважною ходою ввійшла Наталя.

Сопілчак схопився з місця і кланяючися підбіг до неї. Не подаючи йому руки, Наталя перейшла попри нього й сіла оподалик на канані.

— Панно Талюсю, що з вами діється? Мамця говорять, що ви щось недужаєте ... Страшно эле виглядаєте, панно Талю!

Наталя мовчала.

— Може на мене гнівається, панно Наталю? Може я вас чим образив? Чи може під впливом пана Ігоря самі починаєте вважати мене хрунем?

У Наталні кипіло.

— Що за безличність! Злодій хоч не хвалиться, що краде! — прилизана причіска й запах перфуми дратували її до крайности. Останками сил здержалася ще, щоб не вибухнути.

— Панно Наталю, вірте мені, — це все дурниці! Загал нашого громадянства має в тій справі иншу думку, лише що не всі мають відвагу її висловити, власне зі страху стягнути на себе закид хрунівства. Але всі найповажніщі громадяне, навіть деякі професори того тайного „університету“ бажають зліквідування його, закінчення тої цілої авантюри. Я молоді не роблю закидів, — і пан Ігор по своєму має рацію, — хтож у першій молодості не є ентузіястом, ідеалістом? Але з літами, панно Талю ...

— З літами мусить стати хрунем?! — перебила Наталя. — Надто сміливо судите по собі!

Сопілчак остовпів. А Наталя після першого вибуху не могла вже вгамувати того, що накипіло в її серці від часу смерти Павла.

— Ви громадянством заслоняєтеся? Сволоч, голота те ваше громадянство! Низькі еґойсти, що поза повним коритом нічого не бачать і бачити не хочуть. Повна кишеня й черево — от їх ідеал ... І та сволоч у вас зоветься громадянство!

— Панно Талюсю! Ви судите надто загальниково й абсолютно за гостро, — пробував Сопілчак перервати, — певно, що є й такі, але загал не відрікається своєї нації, працює...

— Працює! Ха-ха-ха! Патріоти! Вони „не відрікаються“ своєї нації! Працюють! Чим і де працюють? Язиками у замкненій хаті?! Тішся, Україно, твої патріоти роблять тобі ласку, — не відрікаються тебе! Ха-ха-ха!

... Але на щастя є ще люди, що трохи инакше розуміють свій обов'язок, як ви, пане добродію, зі своїм шановним громадянством! Вони вміють боротися не язиками й уміють гинути для свого народу! Вони знаходять доволі сил, щоб свій обов'язок сповнити навіть мимоволі й проти бажань вашого славетного, патріотичного громадянства. Вони знають, що крім того „громадянства“ є ще темний, бідний, поневолений люд, що не має перед собою корита й тому не спинює їх огляд на це громадянство й різного рода хрунів...

— Панно Наталю, ви справді хорі, в вас розстроєні нерви...

— Так, я хора, але я добре розумію це, що говорю. Підчас коли люди, що мають честь, томляться по тюрмам, гинуть під кулями наїздника, знаходяться падлюки, які за заслугу собі почитають, що „не вирікаються“ своєї нації! Хруні, яких одинокою мрією дірватися корита, оженитися й у родинному кружку занечищувати атмосферу!...

— Це надто ясна алузія до мене...

— Так і до вас! Хоч ви не одинокі, є вас таких більше... Та впрочім пощо те все говорити!... — Наталя швидким кроком вийшла до своєї кімнати.

Сопілчак остовпілий, збаранілий, червоний від злості й від сорому остав насеред кімнати. Нераз лучалося йому, що його викидали зі забави, випрошували з товариства, співали на його адресу насмішливі пісні, — але такої

обиди, такого сорому ще не дізнав ніколи. Не памятав, чи попросився зі старими Збродовичами, чи ні, — сів на фіру й мершій відїхав.

Старих Збродовичів не було в кімнаті підчас цілої сцени й вони не знали, чим пояснити собі наглий відїзд Сопілчака. Вони-ж умисне лишили молодих самих, щоб до чого мудрого договорилися, а тут нараз щось . . .

Збродовичева отворила двері до кімнати дочки. Наталі полекшало після вилиття частини свого болю на голову Сопілчака. Лежала на своєму ліжку, лицем до подушки, що вся була мокра від сліз.

— Наталю! Що з тобою? Чому Сопілчак поїхав? Ти хора? Що було між вами?

Надаремно мати питала, від Наталі неможна було слова добути. Кінець кінців залишила її в спокою й пішла до своїх занять.

Над вечір повернув із села Ігор. Він вийшов із хати, побачивши, що їде Сопілчак і до самого вечера просидів зі селянами в читальні, читав їм часопис, розповідав про події в світі і т. п. Селяне не любили старого Збродовича, бо дер із них немилосерно за треби, тож зпочатку з нехїттю ставилися також до Ігоря, але вневдовзі побачили, яка велика різниця між ним і батьком. Ігор увесь вільний час проводив на селі. Читав у читальні часописи, книжки, робив відчити, за його порадою й помічку заложили селяне кооперативу, молодь згуртувалася в аматорський кружок, роблено заходи о дозвіл заснувати „Січ“, але влада дозволу не дала. Ігор знав кожного селянина з лица, знав потреби й клопоти кожного. Неодному писав рекурси проти несправедливого оподаткування, просьби о звільнення від військової служби й багато інших подібних, — став наче безплатним сільським адвокатом, до якого горнулися всі у кожній скруті. Одних тільки прохань не уважував: у справах спорів за межу, за стежку, за город, за „образ гонору“ і т. п. Радив по-

миритися, а коли його не слухали, мусліи мандрувати у місто до адвоката:

— А що, поїхав уже той пан? — запитав Ігор наймичку, що саме робила щось на дворі, коли він надійшов.

— О, вже відколи поїхав! Не довго й посидів, сів на фіру й поїхав. Щось дуже лихий був...

— Що за диво? — подумав Ігор. У першій кімнаті сиділи старі Збродовичі. Не говорили нічого між собою, по обличчах пізнав Ігор, що чимось вони невдоволені, щось мусліо лучитися неприємне. Не питав одначе ні про що й пішов далі. Переходячи через кімнату Наталі, не запримітив навіть її. Було вже темно.

— Ігоре, ходи сюди! — почув щойно її голос.

— Чого тобі? — Останніми часами Ігор неконче по братерськи жив зі сестрою, бо сперечався з нею на тему відносин до Сопілчача. Він доказував сестрі, що вона з хрунем не повинна говорити. Тому здивувався, коли тепер, після візита того пана, Наталя його кликала.

— Ходи сюди, маю поговорити з тобою!

Ігор станув біля ліжка.

— Сідай! — Наталя посадила його біля себе.

— Ігоре, ти маєш звязки з конспіраторами?

— Талю! Що тобі Бог дав? Які конспіратори, які в мене з ними звязки?

— Не прикидайся, Ігоре, дурним, бо не вмієш. А я серіозно хочу з тобою говорити. Тож скажи мені: є конспіратори? Знаєшся з ними?

— Що за питання, Талю! Питаєш, як комісар, або інспектор поліції... Певно, що є конспіратори. Де їх не було? А чи я знаюся, з ними, — це більше складне питання. Не знаю, яких тобі конспіраторів треба й пощо.

— Ну, хіба я знаю, як вони там називаються? От такі, як... Прецінь Павло був конспіратор? Є таких більше?

— Певно що є.

— Тих мені й треба. Знаєшся з ними?

— Пощо тобі?

— Знаєшся з ними?

— Але пощо тобі, Талю?

— Хочу донести про них поліції! — крикнула роздратована. — Ігоре, ти не віриш своїй сестрі? ... Так добре. Скажу тобі: Хочу їм допомогти своєю працею.

— Наталка! Що ти говориш! Ти — й конспіраційна праця! А що пан Сопілчак? Чи також не задумує бавитися в конспіратора? До речі: що між вами було сьогодні? Чув я, що він щось скоро повіявся й мабуть із дуже вдоволеною міною? Що це має значити?

— Не згадуй мені про того падлюку. Я сказала йому, що належиться і сподіюсь більше сюди не приїде.

Ігор аж підскаочив із радості.

— Талю! моя кохана сестричко! Ти це зробила?

— Мала чекати, аж він освідчиться? Та лишім це. Дурниця. Кажі мені, Ігоре, ти знаєшся з тими людьми? Можеш мене між них впровадити?

Ігор вагався. — Що це сталося з Наталкою? — Тішився, що так скінчилося зі Сопілчаком, тим більше тішився, що як думав, Наталя зробила це під його, Ігоря, впливом. Але тепер ця нагла постанова віддатися конспіраційній роботі?

А Наталя, наче читаючи в його думках, говорила далі благальним тоном:

— Ігоре, я знаю, в тебе є з ними звязки, навіть тісніші звязки ... А я не можу так ... Я не можу тут довше сидіти без діла, чекати на милосердя якого Сопілчака. Там люде працюють, треба багато сил. Ігоре, я хочу їм і свої сили віддати. Скажи мені: чи моя праця могла б їм на віщо придатися?

— Безперечно. Хто хоче працювати, може віддати навіть дуже великі услуги справі. Але, Талю, ти мусілаб бути десь у центрі, щож можеш зробити тут, у Стерневі?

— Буду у Львові. Так познайомиш мене з ними?

— Добре.

Старі Збродовичі бачили, що Наталя щось несвоя, ходить сумна, не говорить, змарніла. Приписували це непорозумінню зі Сопілчаком, тим більше, що він перестав приїздити.

— От дурне дівча ... Посперечалися, сказала йому якесь слово, а тепер жалує. Але й Сопілчак ... повиненби мати настільки розуму й не ображуватися кожною дрібницею, — говорив батько.

— Е, колиб так Наталя могла десь виїхати до більшого міста, — зітхала мати. — Що тут висидить на селі? От хочби у Львові, моглаб бувати у товариствах, на забавах, то й скоріще хтось найшовбися ...

А Наталя, якби вгадуючи бажання матері, сказала одного дня:

— Я поїду з Ігорем до Львова. Тато мені дозволить записатися на університет?

— На університет? — здивувався о. Збродович. — Деж тебе приймуть на університет?

— Надзвичайною слухачкою можу вписатися. Правда, Ігоре?

Ігор потакнув.

— Гм ... гм ... цю справу, пане добродію, требаб обміркувати. Тяжко тепер, урожай, пане добродію, був слабкий, грошей нема, — говорив батько, але говорив тільки так, щоб говорити. „Обміркував“ опісля справу з жінкою й виїзд Наталі був рішений.

Розуміється, батькам не багато розходилося о університет, не противилися й тому, що Наталя записувалася на „тайний“ університет, — діло було не в університеті, а в тому, що в більшому місті дівчина легше найде свою долю.

Наталя написала до одної товаришки, щоб найшла їй яке мешкання й після свят з Ігорем покинула Стернів. Найбільше був із того вдоволений Ігор, бо він собі приписував зміну Наталі та її постанову.

Збродовичі посилали Наталі стільки, щоб вона у Львові не відчувала ні в чому недостачі, а крім того могла модно вдягнутися, бувати в театрі, на концертах, на забавах і булиб дуже невдоволені, колиб знали, що їх дочка дуже мало бере участі в тому веселому житті. Наталя вписалася до драматичної школи поета Вороного й ходила правильно на виклади, крім того час до часу була на якому концерті, а поза тим мало уділялася загалові.

Зате на її адресу стали надходити різного рода посилки, листи з краю й із закордону, а вона передавала їх кому треба. Часто бували гості у неї. Дивні це були гості. Іноді Наталя не знала навіть, як зветься сей, або той гість. Приходив, подавав умовлений знак і поводився, як у себе дома. За хвилину являвся другий і починали зі собою розмову, за яку поліція виплатилаб грубі тисячі готовими грішми, колиб могла її почути. Тут пляновано дальшу працю, тут складано звіти . . . Наталя сиділа звичайно підчас такої конференції осторонь і читала книжку, або грала на фортеп'яні. Часом який надто обережний „гість“ уривав на пієслові й оглядався на неї. Та другий його забеременував:

— Нічого, говори! То своя дівчина, Черчака наречена!

На обід ходила разом з Ігорем до студентської харчівні.

Їй теж подобалося те товариське життя, яке там панувало, але Ігор запримітив величезну різницю між теперішніми відносинами, а передсвяточними.

Передусім сама скількість студентів. Перед феріями тут підчас обіду товпилося стільки молоді, що при столах не могла поміститися

навіть третина. Прочі мусіли вижидати своєї черги, як де місце опорожниться. Тепер, замість давніших 180—200 людей, до харчівні ходило 70—80.

— Деж решта? — питав Ігор.

— Ще не поприїздили зі свят, — відповідали одні.

— Й не прийдуть, — докидували песимісти.

Й Ігор пересвідчувався, що ці останні мали рацію. Число студентів не то, що не збільшувалося, але меншало з кожним днем.

Університет був на дорозі до повного упадку.

Деякі студенти, знеохочені переслідваннями, а ще більше тим, що виклади не конче правильно відбуваються, вижидали тільки ферій, щоб поїхати незаметно до хати й більше не показатися. Займали становище обсерваторів: Пірне, чи вирине? — Пропаде український університет, то й слава Богу, а передержити критичне положення, то тоді вернуть до нього.

Інші у Львові мали ще тверду постанову стояти до кінця при українському університеті, але коли опинилися на провінції, серед „поважно думуючого“ громадянства, не вміли оборонити свого становища, а навпаки самі йшли під вплив тих „старших громадян“ і після ферій залишалися теж дома.

— Виклади певно ще не почалися, — заспокоювали свою совість, тож не багато втрачу, чого буду даром у Львові сидіти?

До краю підривав існування університету брак грошей. Щоб професор міг викладати, треба було забезпечити йому можливість прожитку на випадок, коли влада усуне його з посади за викладання на „тайному“ університеті. Того одначе не можна було перевести. Збіркова акція між громадянством давала смішно малі суми, а інших фондів не було. Професори стали один за другим вицофуватися під різними вимівками.

Поліція знала мабуть дуже добре, що університет у стані повного занепаду, тож навіть не мішалася темер, — хотіла видко дати йому спокійно вмерти . . .

Викладів було на половину менше, ніж перед фєрїями, а на деяких виділах, от як на філософії, не було сливе зовсім. Ігор на медицині мав тільки два предмети: анатомію, яку далі викладав незражений переслідуваннями й карами Д-р Равлицький, і хімію з Д-ром Лєлицею. Прочі профєсори зрєзигнували зі своїх катєдр, тож і викладів не було. Правда студенти самі пробували рятувати ситуацію й медики вищих семєстрів читали виклади по фізиці та біології, — але прочі маловажили ці „виклади“ своїх товаришів і вони вкоротці перєрвалися.

Всі студенти, що були у Львові, добре бачили упадок університету й болючо його відчували.

— Рятувати університет, не допустити за всяку ціну до капітуляції! З честю принайменше вийти з важкого положення . . . — Це було турботою кожного студента. Й кожний з окрема мав свій гєніяльний плян рятування ситуації, кожний уважав, що тільки його думка добра, а хто з ним не погоджується, є зрадником і свідомо стрємить до знищення українського університету.

Розпочалося страшне „bellum omnium contra omnes“, що ще більше підривало захитаний в основах університет. Партії і фракції вели завзяту боротьбу між собою, безпереривно велися сходи, збори, де кожний розпинався за свою єдиноспасаєму думку проти десятк інших єдиноспасаємих проєктів.

Найбільш конкретно ставили справу комуністи. Вони предкладали всім стати на плятформі признання радянської влади, переорганізувати університет на зразок високих трудових шкіл на Україні, а тоді, як казали, матеріально університет також буде як слід забезпечений і

на оплати професорів будуть гроші. Але маючи давний досвід, що на всіх сходинах закричать їх і переголосують націоналісти, вони виступили зі своїм проєктом так обережно, так непомітно старалися підсунути свою думку, що прочі зрозуміли її цілком фальшиво й інтерпретували як внесок зліквідувати український університет і вписуватися на польський. Заки комуністи висловилися ясніше, їх уже закричали зрадниками, запроданцями, хрунями.

— Геть на Яна Казімержа! Ніхто вас не тримає! Туди й дорога! — Збори не довели ні до чого.

Комуністи приватно по куткам стали вияснювати поодиноким студентам свій проєкт, а це знову викликало протипакцію з боку націоналістів, особливо тих крайніх, що звали себе українськими фашистами. Явилось відразу кількох українських Мусолінів, що скликували до себе студентів на довірочні наради, а на них говорено, що одинокою причиною занепаду університету є комуністи, що вони мають поручення з Харкова знищити український університет, здеморалізувати молодь і перетягнути її на „Яна Казімержа“. Тому треба організувати протипакцію і т. д. і т. д.

Тіж самі „фашисти“ виступили й проти „поміркованої“ Головної Студентської Ради. Збори, збори, дискусії без кінця, без перерви, — море слів — та й на тому кінець. Вирішено кінець кінців скликати загально студентський з'їзд, що мав зайнятися упорядкуванням справи, — а покищо веліся далі дискусії.

Ігоря дратувало те все в найвищому ступні. Він бачив, що те пустомельство лише погіршує справу, а не поправляє, але пристрасти так уже розгорілися, що зупинити їх було фізичною неможливістю. Після кожних зборів Ігоря боліла голова, спати не міг цілими ночами, а коли й заснув, то у сні ще верзлися йому далі гамірні сходини, безконечні промови. На щастя

був вічно зайнятий середношкільною молоддю, часописом, поїздками, тому лише врядигоди бував на сходинах та приглядався тій язиковій боротьбі.

Підчас одної поїздки на провінцію Ігор перестудився й вернув до Львова зовсім хорим. У студентському домі лежати було не вигідно, крім того Ігореві треба було догляду, тож Наталя побачивши, що зле, відвезла його до Стернева.

IX.

Весняне сонце озолотило вже голі верхів'ття дерев у садку стернівського попівства, на вигоні зазеленіла травка, а Ігор ледви що підвівся з ліжка. Півтора місяця пролежав у дома спершу на запалення легенів, опісля ще якась недуга долучилася, — тепер щойно під весну встав та проходжувався по кімнатах. Хотів зараз їхати до Львова, але батьки рішучо спротивилися, щоб він виснажений недугою вертав туди, на скупі харчі в студентській „мензі“. Ще хоч трохи мусить посидіти в хаті, поправитися після недуги.

Ігор сидів, але кожний день каменем важив йому на серці.

— Що там у Львові робиться? Як Теренко дає собі раду без нього? Чи видають „Фенікса“ далі? Що з університетом діється? Буде зїзд, чи вже й не треба?

Ігор дратував себе безулино тими питаннями й сливе за злочин уважав собі свою недугу: такий гарячий час, а він мусить дома сидіти ... Старався як мога скоротити час своєї реконвалесценції й вернути до роботи. Березень добігав ід кінцеві.

— З початком квітня поїду до Львова, — постановив Ігор.

Та видно доля сама судила йому повернути скоріше.

Був гарний, весняний ранок. Легкий приморозок стиснув болото на вулиці, в проміннях сонця розвивалося ніжне листя на придорожних вербах, весело гомоніли пташки й люде якомсь більше соняшно, як звичайно, дивилися на божий світ. Дівчата й молодіці мастили хати — (Великдень близько) — і співали.

Нараз на дорозі від сторони місточка задудніла земля, затрубіло щось, засвітало її ізза гори показалося авто. Люде повибігали з хат поглянути на незвичайного в селі гостя, а авто, не спиняючися, заїхало аж на подвір'я повіства. В авті на переді сиділо двох поліціантів із крісами на остро, ззаду ще один у поліцайському однострою й двох цивільних.

Приїзкі повискакували з авта, комісар обійшов насамперед хату довкола, біля обох входів поставив поліціанта, щоб нікого не випускати зі середини, а сам з агентами ввійшов до середини.

О. Збродовича на той час не було в хаті, — відправляв у церкві, — служба переликалася такої незвичайної гостини, діти стали плакати. Всі ще мали в пам'яті ревізію два літа тому, коли шукали за відозвами в справі виборів. Пані Збродовичева бліда та залякана зустрінула комісара з питаючим виглядом.

— Ja bardzo przepraszam panią dobrodziejkę, ale miałbym słów parę pomówić ze synem pani. Czy pan Igor Zbrodowicz jest w domu?

— Так. Ігоре, ходи сюди!

А Ігор тимчасом був зайнятий у другій кімнаті. Він іздалека побачив через вікно поліцейне авто й не сумнівався, що це до них. Бистро орієнтувався в положенні. Лише дві можливості може бути: або Наталя арештована, або Теренкові поховзнула нога. Чи с'як, чи так буде ревізія. Наталя ніяких компромітуючих річей тут не має, а від Теренка . . . Ігор схопив

пачку листів: був один лист від нього. Цього листа й знишив Ігор, заки поліція увійшла в хату.

Зі здивованою міною зустрів комісара.

— Пан комісар до мене? Чим можу служити? — спитав із приємною усмішкою, наслідуючи д-ра Равлицького.

— Так, маю вас об дечім розпитати, — відповів цей, розуміється, по польськи.

— То прошу сідати! — Ігор присунув комісареві крісло.

— Пане Збродович, які ви часописи пренуруєте?

(— Ага, туди стежка в горох, — подумав Ігор), — та відповів, удаючи ще більше здивування:

— Я? Часописи? Батько передплачує „Діло“ й „Літературний Вісник“, а я особисто не передплачую жадних, бо своїх грошей не маю.

— Ну так, але зі студентських часописів не пренуруєте жадних?

— Зі студентських? Ага! Давніше купував иноді „Поступ“, тепер часом присилають мені „Молоде Життя“.

— А більше жадні?

— Ні.

— А що це є „Фенікс“?

— Фенікс? фенікс? ... Ні, не знаю ... Ага! Пригадав собі! В старинних легендах оповідається про дивовижного птаха, що спалений в огні відроджується з попелу. Цей птах зветься фенікс ...

— Z kogo pan warjata robi, panie Zbrodowicz? Що ви мені якісь байки про пташків розповідаєте, коли самі знаєте добре, про якого я „Фенікса“ питаю. Говоріть: маєте в дома часопис „Фенікс“?

— Часопис? Хіба є такий часопис? Я ніколи не чув про щось подібного.

— Не удавайте дурного, бо я знаю, що ви його маєте.

— Пане комісарю, дуже помиляєтеся, бо я ніколи не бачив такого часопису, не чув навіть . . . Вирочім може де тепер виходить, але я вже два місяці відтятий від світу сиджу дома, то не маю про це поняття.

— А що буде, коли ми знайдемо у вас?

— Говорила їхала! . . . Кажу вам, що не бачив ніколи у вічі, а ви вчепилися, як п'яний плота! Та зрештою шукайте, коли не маєте що ліпшого до роботи.

Комісар покликав агентів і всі три стали трусити в хаті все, що під руки попало. Йшли з кімнати в кімнату, переглядали сторінка за сторінкою кожну книжку, перевертали в шафах білля, убрання, шукали в ліжках, здимали зі стін килими, образи. Ніде не було нічого. Комісар був лихий як чорт, Ігор посміхався.

— Ну що? Найшли „Фенікса“?

— *Gdzie pan schował?*

— Деж міг сховати? Шукайте.

Один агент отворив попільний у печі. Між попелом найшов шматки якогось спаленого паперу.

— *Co to jest?*

— А я знаю? Може з рік уже там лежить, то я маю знати?

— *Aha, pan nie wie! Dobrze! . . .* — агент виїмив із кишені якусь газету, розложив на підлозі й обережно зложив туди знайдені скарби. Ігор ледви здержався, щоб голосно не розсміятися.

Комісар розглянувся по хаті. Деб то ще шукати? На вікнах стояли пачки з цвітами. Там, під тими пачками, щось мусить бути. Агенти ледви піднесли тяжкі пачки з намоклою землею, комісар цікаво запхав туди свій ніс, але нічого не побачив. Ще раз став перекидати книжки, листи. Нараз схопив одну книжечку в червоній окладинці.

— *Co to est?*

— От це о? Страшно революційна книжка! Новелі Едгара По!

Але пана комісаря застановляла червона окладинка й страшний наголовок книжки: „Червона смерть“ ...

— Де то видане?

— У Львові.

— А в якій друкарні?

— А я відки маю зматати? Може там написано.

— Właśnie, że nie napisane! Zabrać tą książkę!

Ігор розсміявся просто в очі комісареві. Цей збентежився, але зараз заволодів собою.

— Pan się śmieje, ale mnie się wcale śmiać nie chce. Jak pan zajędzie do Lwowa, to tam raju nie będzie tak wesoło!

— До Львова? Я чого до Львова поїду?

— Поїдете з нами.

— Зовсім не маю охоти.

— Це вже не залежить від вашої охоти, або неохоти. Маємо поручення відставити вас до Львова.

— Та на якій основі? Хіба ви найшли в мене що злого?

— То ніс, tam się wyjaśni sprawa. Прошу збиратися!

Не було ради Ігор надягнув пальто, взяв шапку й сів в авто, поміж двома поліцаями Розбризкуючи на всі сторони болото, авто швидко помчало зі села, а селяне ставали при шляху та з жахом шелотіли:

— Господи, Твоя воля! Вже й ксьондзового панича забрали ті розбійники!

В найблищому місточку на „постерунку“ Ігоря піддали особистій ревізії, повідбирали все, що мав при собі до найменшої дрібниці, відвели опісля на залізничу стацію та посадили з двома агентами до поїзду.

Над вечір Ігор був уже у Львові. Агенти відвели його до поліційної дирекції й там дижурний комісар велів відвести його до тюрми.

Скільки разів переходив Ігор давніше біля понурого будинку поліційного арешту на вулиці

Яховича, а ніколи якось не прийшло йому на думку, що доведеться йому оглянути цю будівлю внутрі. Тепер аж мороз перейшов йому поза шкіру, коли в товаристві поліціанта опинився перед великою залізною брамою. Поліціант задзвонив, почувлася десь зі середини чиясь хода й погане польське прокляття і брама отворилася. На порозі стояв пан „профос“, старший уже чоловік у поліцейському однострою, високий, товстий, з грубим, червоним лицем. Щось відражаюче було в цілій його постаті. Невеличкі сірі очі перебігли Ігоря від стіп до голови.

— To co za ptaszek? — запитав поліціанта.

— Nie wiem. Jakiś polityczny. Mówił komisarz na osobną cełę do przesłuchania.

— Aha! Nu, dobrze, dobrze...

Залізна брама замкнулася за Ігорем. Мав вражіння, що увійшов у гробовець і це тепер вхід за ним заложили. Остав сам на сам із непривітливим профосом.

— Rozbierać się! — гукнув той. — Ігор видивився на нього, чого той хоче.

— Nu, rozbieraj się pan prędko!

— Чого?

— Do rewizji... Nie gadać dużo! — Ігор мовчки розібрався до голого тіла, а профос докладно переглядав та перетрясав кожную частину його гардероби.

— Wyjąć sznurówki z trzewików! — Ігор без слова вийняв шнурівки та подав профосові. Цей відложив іще на бік краватку Ігоря та відчепив від штанів шлийки.

— Ubierać się! — звелів.

— Якже я одягнуся без шнурівок, без шлийок?

— Tego panu nie potrzeba! Jeszcze gotówby się pan powiesić... а по хвилині додав:

— A za co pana wzięli?

Ігор став широко розповідати, що чіпилися його як п'яні плота за якусь газету, якої ніколи

не бачив, — видно якесь непорозуміння, або чийсь донос.

— Ну, коли так, то ви довго не будете сидіти, вас скоро випустять. — Завів Ігоря на гору та передав дижурному ключникові.

— Na siódemkę! — звелів.

Ігор опинився в просторій, чисто вибіленій келії. Не було тут більше нікого. Ясне світло електричної лампки освітлювало білі стіни, доволі чисту підлогу, а високо під стелею невеличке закратоване віконце. Під стінами стояли чотири старі, дерев'яні ліжка, прикриті подертими покривалами, в одному куті англійський клозет, в другому шафлик і коновка з водою. До пиття призначене було велике поливяне, пообтовкуване горня. Більше нічого тут Ігор не побачив.

— Значить я арештований! — перебігла йому крізь голову думка. Думка ся була йому навіть приємна. Стільки людей сидить, терпить задля доброї справи, а він не мавби доступити тої чести?

„В кого єсть совість і надія, того ся чаша не мина!“ — Згадав вірш Кониського, що сам колись деклямував його на сходах свого гімназійного кружка.

— Впрочім тут не так погано, як я собі уявляв, — прийшла друга думка. — Чисто, ясно ... таки від часів Франка змінилося багато на ліпше...

Був змучений. Хотів напитися, але вода в коновці була несвіжа, а коновка сама натягнула якимсь поганим запахом згнилизни, тож на силу ковтнув разів два й виляв. Ліжок було аж чотири, але всі розліталися, тому перше мусів зміцнити одно дощинками з інших ліжок, тоді щойно міг лягти. З відразою лягав на брудний, подертий сінник, в якому лиш трохи трачіння остало з колишньої соломи.

— Скільки то людей лежало вже на тому сіннику, на тому ліжку ... Скільки злочинів, горя, нещастя ...

Ігор іздрігнувся: має спати на тому самому ліжку ... Підвівся й сів. Став bliще приглядатися покривалу. Побачив велику, темну пляму.

— Се кров — подумав. Згадалися сцени з Франкового „На дні“, страшний Бовдур ...

— Ет, що там буду собі голову запаморочувати дурницями. Хто лежав, хто не лежав ... Я в їхніх очах такий-же злочинець, як і кожний Бовдур, коли не більший. — Спрямував свої думки в інший бік.

— Теренко певно арештований ... Може й сидить от тут десь у сусідній келії. Не знати, що найшли, що він зізнавав ... Чого йому триматись?

Чи сподівався Ігор учера вечір, що сьогодні ночувати буде в Івановій хаті? Згадав дім, перелякану рідню, сльози в очах матері ... Крізь сон бачив іще зажурені обличчя матері, батька, свій відїзд на поліцейському авті ... Образи ставали щораз більше неясні, поплутані, а далі щось сіре, безвидне заступило йому все. Ігор заснув.

Прокмнувся від якогось страшного крику. Сів на ліжку й не міг у першій хвилині нагадати, де він і що з ним. Очі сліпило ярке світло електричної лампки, а крик десь із недалека прорізував тишу.

Оглянувся й побачив крату на віконці. Це йому пригадало сумну дійсність.

— Я в тюрмі ... Та що це за крик? ...

За стіною, в другій мабуть келії, кричав неможливими голосами якийсь хлопець. Міг мати 14—15 літ, як судив Ігор по голосі, що далеко ще бракувало йому до мужеського звука, але й пізнати було, що це не кричить жінка. Хлопець добував зі себе звуків, від

яких мороз ішов мимоволі поза плечі Ігореві. У тому крику чулося таку страшну муку, здавалося, з тої дитини шкіру деруть пасами, рвуть на шматки все тіло, живцем видирають нутренности. Зпоміж неартикулованих, диких звуків та криків чути було іноді:

— Ou!... Oj!... Ou!... Puśćcie mię! Puśćcie! Panowie! Oj!

На долині десь чути було зате скажене виття кількох десятків собак, а одночасно якийсь ритмічний гуркіт. А до крику мученого хлопця вліталися разпораз різкі чийсь оклики:

— A!... Nu, gadaaj! gadaaj teraz!

Хлопець на хвилину переставав кричати, на долині одночасно втихало виття псів і чути було якесь безладне говорення, хоча слів не можна було розібрати. Але за момент прошибало повітря наново страшно:

— Ой!... ой!... ой!... Panowie! Zlitujcie się! — А далі знову лунав несвітський вереск, виття собак і той жахливий гуркіт.

Ігор опритомнів цілком. Волосся піднеслося йому на голові: Це нічні переслухання! Ті страшні сцени, про які розповідав Павло й інші арештовані, про які іноді діставалася скупа вістка в часописи...

... Ольга Басарабова ... її трагічна смерть ... Вонаж згинула в поліційному арешті на Яховича! Павло говорив навіть, на котрій келії її замордували. На келії число сім! ... А деж він Ігор сидить? Таж профос виразно казав відвести його на „siódemk-y“!

— Господи! Куди я попався! — Може якраз на тому самому ліжку, де він так спокійно заснув, кати повісили покалічене, мертво тіло своєї жертви...

Крик міжтим увірвався. Ігор устав із ліжка та пройшовся по келії. Увагу його звернуло це, що келія якась не така, як передше. Стіни-ж були чисто вибілені, а тепер вони якісь цілі сорокаті. Ігор підійшов bliще. По стінам

скрізь насіяно було блошиць так густо, що аж стіна виглядала сороката. Роздушив кілька, прочі заворушилися, заповзали в різних напрямках, з долини, десть мабуть із ліжок, чи з долівки лізли в гору щораз свіжі сотки вонючих животин.

Наблизився до залізних, кованих дверей. Тут на чорному залізі побачив нашкрябаний, невиразний напис:

Ze Sokala Pawel Sudol za mord i rabunekdoraźniak.

Значить і цей тут сидів. Судола розстріляли кілька місяців тому, один із товаришів Ігоря був на розправі й розповідав описля Ігорові про цілу справу та зарозумілу самовпевненість розстріляного бандита. Значить і цей тут був, а тепер Ігор прийшов на його місце. Оподалік на стіні побачив підпис Філясевича. Не шукав далі, бо це його дратувало, а по друге — почулося знов із долини виття проклятих собак.

Став наслухувати. Крики сим разом доносилися десть із далека. Зпочатку було чути тільки голоси посіпаків— катів; щойно по довгому часі добули муками голос своєї жертви. Мордували якогось мужчину. Крізь затиснені зуби добувався не крик, а рев то голосніщий, то тихший. Іноді заглушали його погані польські проклони, то знову втихало все: кати, катований, і собаки на долі.

Годинник десть на вежі вибив десять, одинацять, пів до дванацятої ... Крики лунали раз відти, раз відси, то наближувалися, то віддалювалися від Ігорової келії.

— Ходять по келіям, — заключив Ігор. — Зараз до мене прийдуть.

Пси на долині навчені були спеціально, бо розпочинали вити при першому крику катованої жертви й затихали, коли крик уривався. Очевидно, щоб на вулицю не було чути, що тут діється ...

— Господи, визволи мене з тої катівні! — молився Ігор.

Як байдуже слухав оповідань про ті нелюдські знущання, коли був на волі ... Звичайно, обурювався, як може бути щось подібного в двацятomu столітті, в державі, що кричить на весь світ про свою культуру, — але не вглиблювався ніколи в душу тих мучених, катованих, нещасних, яких крикові навіть не вільно добитися зпоза тих мурів ...

— Господи, визволи мене з тої катівні! ...

Ігор мучився не менш тих допитуваних. Переживав кожний їх крик, кожний зойк, що виривався з затиснених зубів. А за кожним разом, коли крики наблизилися, був певний:

— Тепер уже до мене.

Й хотілося йому, щоб це вже сталося скорше, нехай уже мучать, хай убють, а не кажуть бути свідком муки!

До одної жертви вертали по кілька разів. Ігор пізнавав уже по голосі, кого мучать.

— Колиж уже до мене прийдуть! ... І як будуть мучити? — По крикові Ігор аж надто добре відчував, як страшні катування переходить кожний допитуваний. Кати ступенували муки, бо крики в міру, чим довше трівав допит, ставали щораз дикіші, щораз більше переразливі, нелюдські. Але які роди мук тут приміняють? — сього питання не міг Ігор розв'язати. Зпочатку бють, бо чути удари, потім мабуть стискають пальці, або кблять шпильками, а далі крик стає такий неможливий, що не можна й уявити собі, яка мука може добути з людської груди такі звуки. Може це ток електричний? Того останнього Ігор боявся.

Але час, хоч дуже поволі, минав. Вибила північ. А по півночі щораз менше чути стало криків, менше вили собаки й новітні опричники, поволі тюрма затихала. Вкінці затихло все. Тільки по коридорі чути було ходу ключника а зі сусідної келії хлипання окатованого хлопця,

— — — — —

На довго відлетів сон від Ігоря. Ледви над самим ранком стулилися віі й він на хвилинку забувся. Та враз залунав, різкий чийсь голос, затупотіли чийсь ноги на коридорі. Ігор схопився на рівні ноги.

— Що це? Знову бють?

Був уже ранок. На коридорі увихалося кількох арештантів, що під командою ключника замітали, мили підлогу, носили щось. А ключник гукав разураз голосом, що мертвого підвівби:

— *Prędko! Prędko, galgany! Zamiatać! ... Biegnij tu!* — Арештанти бігали як чорти, іноді чути було відгомін ляпаса по лиці.

Ключник отворив келію.

— *A, pan już wstał? Nu dobrze, zaraz panu przyniosę śniadanie.*

За хвилину стали розносити це „сњяданє“.

— *Kawa mrożona, bułeczki z masłem!* — гукнув ключник, коли дійшли до Ігоревої келії. Поставив на стіл бляшану шальку й пів чорного хліба. Ігор цікаво заглянув до середини.

— *O, u nas wszystko po pańsku!* — засміявся ключник, — *smacznego panu.* — Вийшов і замкнув келію.

Ігор був голодний, бо їв іще в дома, тож став приглядатися bliще тій „мороженій каві“. Передусім шалька ... Ігор пошкребтав пальцем, — за ніготь набилося йому повно чорного болота. Шалька ціла була поросла товстим брудом від брудних рук, які її носили. В середині була така сама, як ізверху. До половини налито було до неї якоїсь юшки, якоїсь неозначеної, синьо-фіолетової краски. Десь-недесь плавало зерно пенцаку, або лупина фасолі. Ложки не дали. „Каву“ треба пити зі шальки без ложки ...

— Га, їдять це люде, тож і мені треба привикати, — рішив Ігор. З відразу підніс шальку до губи. Але зараз поставив. Та фіолетна юшка — це було щось таке гідке, що ніяк не проходило крізь горло. Ігор відсунув від себе

подальше огидну шальку, щоб не дивитися на неї, а сам відломив шматок хліба й став гризти. Незабаром заліпив собі цілу губу лепким тістом. Крім того хліб був зовсім гіркий, видно зі старої, стухлої муки.

По хвилині прийшов ключник.

— Nu, co? Już pan zjadł sniadanie? — Ow, coś pan niema apetytu! — з тим словом вилляв до шафлика неїджену юшку й забрав порожню шальку зі собою. Почався довгий, нудний день. Перший Ігорів день за тюремною решіткою. Голодний, змучений після страшної ночі, ходив по келії від дверей до вікна й назад від вікна до дверей і думав свою думу. А властиво не він думав, а самі думки вискакували одна наперед другої десь із різних закутин мозку та спліталися в якесь дивне мереживо, стелилися чударнацьким ланпом, зложеним із різних звен, неподібних одно до одного.

... Скатований хлопець ... хвилина арештування ... страшна ніч, витта собак ... В нас дома свиням дають краще їсти ... мабуть покличуть незабаром на переслухання ... Дарка ... чи знає що я арештований? ... Тут Судол сидів ... Не знати, котра година.

Инколи пронісся крикливий голос ключника, а десь недалеко плакала дитина. Не маючи чим зайнятися, Ігор ловив кожний звук, що звідкіль небудь до нього доносився. Ось бє годинник. Щойно сьома година! Ігореві здавалося, що вже повинно бути полудне, а тут щойно сьома ранку ... Якже тут цілий день пересидіти?

— Треба лягти, може засну трохи ... Ніч не знати яка буде, чи дадуть спати ...

Щоб не думати ні про що, став числити в думці: один, два, три, чотири ... в безконечність. Поволі заспокоївся, сон став його перемагати. Крізь сон чув іще тільки плач дитини десь за стіною ...

Брязнув замок.

— Panie ten, jak się tam pan nazywa! ...
On śpi... — Ігор схопився.

— Що є?

— Chodź pan! Na przesłuchanie!

Повів Ігоря спершу на долину, де був „oddział daktyloskopiczny“ й фотографічне ательє. Занятий там „функціонаріюш“ моментально на-смарував чорнилом плиту, приладив блянкети й узавши вправною рукою руку Ігоря, став відбивати по два рази кожний палець з окрема, опісля всі пальці разом ... праву, ліву руку ...

— Навіщо ж аж по два рази? — запитав Ігор.

— Jedno zostaje tu, drugie odsyłamy do Warszawy.

Опісля посадив Ігоря на високе крісло, на-ложив на ший картку з номером і відсвітлив спершу з переду, потім з боку.

— Ну, вже висвячений у злочинці, — по-думав Ігор. Поліціант повів його до дирекції. Ігор замітив, що годі йти йому вулицею без шнурівок у черевниках і без шлийок, але полі-ціант махнув тільки рукою. Вважаючи, щоб не погубити черевників та піддержуючи руками штани, пішов перед поліціантом. Люде цікаво зглядалися, що це за бандита ведуть ...

Пан комісар дуже чемно прийняв Ігоря та попросив сідати.

— Pan Zbrodowicz, tak? — Бачите, це така дрібниця, непорозуміння ... Чи ви знаєте Василя Теренка?

— Так.

— Відки його знаєте?

— Це мій товариш із гімназії.

— Ага, з гімназії ... А що це таке „Фенікс“?

— Мене питали про це підчас ревізії в дома, казали, що це має бути якийсь часопис, але я про це не маю найменшого поняття.

Комісар довгим, проникливим зором вдивив-ся в очі Ігоря.

— Так? Ви не маєте поняття? А ви не видавали з Теренком такого часопису? (Комісар, звичайно, говорив по польськи.)

— Ні.

— І ніколи ви не бачили?

— Ні.

— Навіть не чули ніколи про щось подібного?

— Ні.

Комісар відсунув шуфляду столика.

— О, — такого часопису ви ніколи не бачили? — Підсунув Ігореві під очі кілька чисел „Фенікса“. Ігор став цікаво оглядати зі всіх сторін.

— Ні, ніколи такого не бачив ...

— То pan kłamie! — крикнув роздратований комісар.

— Пане комісарю, вам вільно так до мене відзиватися, бо користуєтеся становищем „влади“, міжтим коли я стою перед вами в характері арештанта ... Тому ви можете так говорити, але я повторю своє, що цей часопис я вперше тут у вас побачив.

Комісар відразу змінив тон: став ще більше солодкий, як на початку.

— Ależ bardzo przepraszam pana! Nie miałem wcale zamiaru dotknąć pana ... Tyle grasy, człowiek zdenerwowany ... Але бачите, я хотівби як найкраще. Хай вам не здається, що говорить до вас комісар поліції, тільки найліпший друг, що хоче вашого добра ...

— І для того стараетесь вмовити в мене, що я поповнював якісь каригідні вчинки?

— Nie, proszę pana ... Ви мене зле зрозуміли. Мені о що иншого йде. Бачите, я вам цілком щиро представляю цілу справу. Ваша участь у видаванні „Фенікса“ вже виказана. Для нас цілком байдуже, чи ви схочете признатися, чи ні. Василь Теренко все щиро виявив і зясував також усі подробиці вашої співпраці. Він зізнав, де часопис відбивано,

вчислив прізвіща членів видавничого комітету, між іншими ваше прізвіще. Ви були одним із редакторів, а свої статті підписували псевдонімом „Кирило Тур“

Чи так було?

Ігоря засночили просто слова комісаря — Відки сволочі мають такі відомости? Теренко належно не зізнавав так багато

— Ну, со? Було так, як ја шловію?

— Ні, це видумка.

— Як, со за „wyduшка“? Ја то wymyślił?

— Не знаю, може Теренко.

— А пан twierdzi, że to nieprawda?

— Так, неправда.

— Тим гірше для вас, коли не хочете признатися. Зараз пошукаю для вас доказау ...

Став шукати між паперами, вийняв шматок записаного паперу. Ігоря наче прошибла електрична струя. Побачив своє власне письмо! Але назверх заховав цілком холодний, байдужий вид.

— Що це є?

— Бачите! На тому письмі є ваше прізвіще й адреса. Це найдено в Теренка.

— То що з того? мало чого можна написати?

— Panie Zbrodowicz! Mnie szkoda pana! Pan taki młody, — pewnie, każdy z nas w młodości jest idealista, zdaje mu się, że cały świat na nim stoi... Ale pan sam dla siebie stwarza kajdany... Pańska wina jest udowodniona, gdyby się pan przyznał dostałby pan okoliczności łagodzące, mały wymiar kary, albo i wcale nie, bo cóż? To jest głupstwo, dzieciństwo ten cały „Feniks“! Ja panu po przyjacielsku, po ojcowsku radzę, panie Zbrodowicz, niech się pan przyzna!

— Пане комісарю, я дуже вам вдячний за те, що ви мені так по „ойцофску“ радите, — алеж подумайте самі: чи може чоловік признатися до чогонебудь, чого ніколи не бачив і

тішитися, що дістане „mały wymiar kary?“ При чому тут кара, коли я жадної провини за собою не маю?

— Tere — fere... Pan bardzo mądry chce być, ale niech pan uważa, żeby pan nie domądrował się do czego... Я дав вам докази, говорю вам, що тих доказів є більше, в суді вас засмплять доказами, — я хотів вашого добра, а ви вперті... Раджу вам, надумайтеся ще. Комісар занявся писанням якихсь актів, а Ігор сидів напроти нього, „надумувався“. Кілька разів комісар відривав очі від писання й старався проглянути острим зором до глибини душі Ігоря, але цей тупим, байдужим виглядом не зраджував найменшого непокою, внутрішньої боротьби, чи вагання. Проминуло з чверть години.

— Ну, що? Ви вже надумалися?

— Щож я мав надумуватися? Я ні в чому не винен і більше нічого не знаю.

— Так? Ale niech pan uważa, że my mamy sposoby, żeby takich mądrych jak pan zmusić do przyznania.

— Про це знаю дуже добре. Власне недавно читав я „Przedwiośnie“, про Басарабову знаю також, сьогоднішньої ночі сам мав нагоду пересвідчитися про існування тих „способів“... Але з того ще не виходить, щоб я мав признаватися до непоповнених злочинів.

— Ale, panie Zbrodowicz, co pan mówi takie rzeczy! Ja zupełnie nie to miałem na myśli... Ja wiem, pan nasluchal się tych bajek, które krązą o policji, o śmierci Basarabowej... Z Żeromskina tak samo, on przecież nie był tu, a tylko nasluchal się tych fantastycznych opowieści i w nie uwierzył. Ale to są wierutne kłamstwa! Przecież jesteśmy cywilizowanym państwem! (— Дійсно! — подумав Ігор). — Więc pan stanowczo przeczy, jakoby pan brał udział w wydawaniu „Feniksa“ i t. d.?...

— Так.

— Ну, to dobrze. — Комісар списав протокол, Ігор підписав, і той самий поліціант, що

перед годиною привів його сюди, відпровадив його назад до арешту.

І знову Ігор числив кроки по келії туди й назад, слухав як годинник на вежі видзвонює години . . . Був тепер спокійніший. Коли поліція так дуже напірає на нього, щоб признався, значить таких великих доказів не має і властиво не знає нічого певного. Треба тільки видержати всі допити, евентуально прийняти в ночі гостей . . .

Перечитував підписи, що залишилися по його попередниках.

„Хай живе Україна!“ — було видряпане мабуть нігтем на поручу деревляного ліжка.

„Niech żyje związek młodzieży komunistycznej!“

„Хай живе комсомол!“ — два написи поруч себе, писані мабуть одною рукою.

Ігор відчитував ті написи й кріпився думкою, що він не самотній, що сотки проходили тим шляхом перед ним, сотки підуть і після нього. Нараз у кутку біля дверей аж скрикнув від несподіванки.

„Павло Черчак, 18. VII. 1922!“

Напис був невиразний, деякі букви затерті, але не було ніякого сумніву, що тут, у тій келії, сидів Павло підчас першого свого арештування.

Віднайдення підпису Павла додало багато сили Ігореві. Той затертий підпис був для Ігоря наче привітом від того завзятого, непохитного, хрустального борця - друга, що перед ним проходив цей шлях, не впав, не зломився по дорозі, а дійшов до краю, виповнив свій обов'язок до кінця.

— Чи ж я мавби бути інакший? Мавби угнути перед підлими допитами й облесними словами комісаря, чи затремити перед катом?

Був рішений на все. Хай мучать як хочуть, хай убють, а не скаже їм ні слова. Ходив по келії спокійний, як досі ніколи не був навіть

на волі. Думки його плили таким тихим, рівним руслом, що сам собі дивувався.

— Zupa rakowa! — проголосив ключник, от-вираючи двері. В одній шальці приніс ті самі фіолетові помії, що їх звав ранком мороженою кавою, а в другій на густо зварений горох із пенцаком.

— Ma ran obiad. Pyszna zupa, — rakowa! — сміявся ключник, та Ігореві зовсім смішно не було. Півтора доби не їв нічого крім шкірки з хліба. „Зупа“ була ще гірша, як ранішня „кава“, а до пенцаку годі було взятися без ложки. Відломив із хліба кусник шкіри і пробував тим їсти. Але, хоч як доскулював голод, багато зїсти не міг. Пенцакова лупина забивалася за зуби, а горох був цілком незварений. Викинув до цебрика одно й друге. Зїв шматок шкірки, попив смердячою водою й положився на ліжко.

Була всього дванайцята година, — полудне ...

— Як далеко ще до вечера, — думав Ігор. — Та й то незнати, що принесе той вечір ... Що тут робити? Колиб хоч клантик паперу, хоч кусничок олівця ...

В душі Ігоря грала якась дивна мелодія, — пробував переложити її в пісню: слова самі укладалися в рими ... Але не було чим закріпити їх. Дійшовши до кінця зворотки, забував початок.

Щоби хоч яку книжку, часопис дали ...

З другої келії хтось застукав. Ігор чув, що є якась спеціальна тюремна азбука, при допомозі якої вязні з різних келій порозуміваються зі собою, але на жаль не знав її. Відстукнув таксамо незнайомому товаришеві й цей зараз почав „телефонувати“. Ігор стукнув кулаком кілька разів і сусід перестав, побачивши, що за стіною сидить „фраєр“, із яким не розмовишся.

З коридору між тим нісся безупинний плач якоїсь дитини. Чув його Ігор ранком, коли збудився, чув як вернув із переслухання, той самий плач різав уши й тепер. У келії напротив Ігоревої була замкнена та дитина. По що? За що? — Ігор не міг собі уявити. Бачив її крізь візитирку, коли ключник отвирав там ті двері. Се була маленька, 6—7-літна дівчинка. Плакала й кричала, щоб пустили її до мами, що вона не хоче тут сидіти. Але коли дужче починала кричати, прибігав крикливий ключник, або розпатлана відьма — ключниця й товкла ту дитину куди попало, по голові, по лиці ...

— A będziesz ty cicho! A żebyś zdechło!... — При тім називали матір дитини найогиднішими словами, які тільки можна найти в польському, поліцайському лексиконі. Дитина плакала далі, а ключник із ключницею що 10—15 хвилин прибігали її бити. Дитина плакала їсти, а ключниця принесла їй шальчу пенцаку й знову товкла її без памяти, коли дитина не могла їсти тої погані.

Ігор затикав собі уши, щоб не чути того знущання над безвинною дитиною. Що значать терпіння, чи муки якогонебудь дорослого вязня супроти терпіння тої дитини? Бути може, мати її провинилася, допустилася може незнати якого нечуваного злочину, — нехай! Алеж та 6-ти літна дівчинка навіть не в силі зрозуміти того. А її відірвали від матері, її маму забрали кудись ті недобрі люде, а її замкнули тут і б'ють від ранку до вечера ... За те, що вона хоче до мами ...

Ледви неледві діждав Ігор вечера. Ляг на ліжко, викидаючи, що принесе йому ніч.

— Вчера ще залишили мене в супокою, чекали, що скажу на переслухання, але сьогодні буде инакше ... „*Moją matkę sposobu, żeby takich mądrych zmusić do przyznania*“ ... згадав слова комісаря.

Але ніч проминула щасливо. Не приходили Ігоря „переслухувати“, менше навіть було чути крику, менше вили собаки, як першої ночі. Ігор спокійно переспав кілька годин і се скріпило значно його сили. На ранок чув тільки страшний голод, якого не міг заспокоїти одною лише шкіркою з хліба й холодною водою.

— Щоб уже хоч на те переслухання покликали, то попрошу комісаря дозволу купити чого ...

Але, як на злість, на переслухання його не кликали. Минала година за годиною ... Ігоря дурійка хапалася в тій порожній келії. Ходив, сів, лягав, співав, танцював, свистав, деклямував вірші, аби тільки час якось скоріше минав.

— Слава тобі, Господи, настав вечір ... — Ігор скинув черевики й хотів лягати, коли нараз ключник отворив келію.

— *Panie ten, jak się tam pan nazywa, — na przesłuchanie!*

Була 9-та година, темно, тож не дуже квапився Ігор їти тепер на балачку з поліцаями, але що робити ... Краще піти на переслухання до дирекції, ніж дождати, аж комісар сам прийде.

Йшов улицею перед поліціантом, вдихуючи повною груддю свіже повітря весняного, теплого вечера. Вечір був чудовий. Повітря, місяць і т. д., наче вийнята картинка з любого любовного роману. По вулицям рух, весела розмова, сміх ... Тисячі разів Ігор проходжувався давніше таксамо, як сі веселі, розбавлені люде, але ніколи світ не представлявся йому таким гарним, ніколи не думав, що життя має стільки чару, принад ...

— Ну, якже вам живеться в наших палатах? — спитав Ігоря пан комісар Смольніцкі.

— Погано, пане комісарю. Блощині неможливо кусають, їсти тутешнього харчу не можу, бо я хорий, власне хотів я просити папа

комісаря, чи не можнаб мені за свої гроші купити дечого до їдженя, або повідомити сестру, щоб принесла дещо з дому.

— *Hm... to by można, panie Zbrodowicz, — ale pan sam sobie winien...* Колиб ви були призналися, вас уже тут не трималиб. Ще вчора вас булиб відіслали до судової в'язниці, там ви малиб порядне ліжко, чисте простирало, з комітету вам принеслиб їсти, моглиб ви побачитися зі сестрою, чи з батьком, з ким хочете ... Ви самі собі винні ... Я знаю, вам тут не вигідно й неконче приємно, але щож робити?

— Пане комісарю, алежбо ви не хочете зрозуміти мене й повірити, що я до ніякої вини не почувуюся ...

— В тому то й діло. Я лише скажу, що хто має відвагу щонебудь робити, повинен бути настільки сміливим, щоб сказати: „так, я це зробив!“ — А ви робили дурниці, а тепер, коли вас чіпнули, ховаєте хвоста під себе й кажете — ні. Чи гарне таке поступування? Чи так поступають революціонери?

Кожне слово комісаря бичем смагало Ігоря по лиці.

— Той падлюка бє на мою амбіцію ... — Але згадав слова Павла. „Ні, ні, ще раз ні!“ Запанував над собою.

— Пане комісарю, у тому маєте найкращий доказ, що я зовсім не революціонер, яким на силу хочете мене зробити. Маєте рацію, колиб я допустився закидуваного мені вчинку, то сказавби отверто й гордо: „я це зробив“. Але я не можу так сказати.

— *Komu pan będzie głowę zawracał! Uparty pan jest i sam sobie szkodzi.*

— Пане комісарю, я два дні жию сухими шкірками з хліба й гнилою водою. Позвольте мені тут при вас написати до сестри листа. Я довго так не видержу, бо в хвилині арешту-

вання я тільки що встав із ліжка по довгій недузї. Я ще хорий ...

— O, to zle z panem ... Czemuż pan prędzej nie powiedział, żeś pan głodny ... Hallo! Panie ten! Podać tu kawę!

Увійшов агент, несучи на підносі горнятко білої кави й дві булки з маслом.

— Proszę, niech pan je!

— Алеж дуже дякую, пане комісарю! Я тільки прошу дозволити мені написати до сестри.

— Ale niech pan je, ja sobie każę z domu przynosić kawę, gdy mam nocną służbę, — dzisiaj coś nie mam apetytu ... Proszę, niech pan pije!

Ігор іще випрошувався, але комісар так чемно просив, так журився, щоб Ігор не занедужав ... Випив каву, зїв булку.

— Дякую.

— Ну, а тепер може мені дещо про „Фенікса“ розкажете?

— Щож я можу вам розповісти, коли сам нічого не знаю.

— Kaban uparty! Zabrać go! — крикнув розлючений комісар.

Ігоря відпровадили назад до келії.

На другий день двох поліцаїв повело Ігоря до судової тюрми. Поліція своє урядування скінчила. Булиб може ще пробували яких „способів“, щоб зневолити „впертого кабана“ до признання, але не було часу, суд зажадав його доставлення. Теренко вже цілий тиждень сидів у судовій тюрмі, був переслуханий у судді, тепер треба було переслухати ще Ігоря.

X.

— Na obserwację!

Ключник отворив одні з дверей, що темними плямами чорніли що кілька ступнів здовж по-нурого, довтого коридора.

Ігор переступив поріг — і поступив у туж мить крок назад, хотів сказати ключникові, що

це мабуть якась непорозуміння ... Але двері вже замкнулися, ключник відійшов, побрязкаючи ключами.

Ігор стояв на порозі келії зовсім у стилі Франкового „На дні“. Вправді пів століття проминуло від хвилини, як Франко переступив тюремний поріг, але тут усе остало незмінене. Келія була доволі велика, з двома вікнами. Дерев'яну підлогу, не миту Бог зна від коли, вкривала груба верства болота й харкотиння. Під одною стіною був дощаний тапчан на 5—6 людей без ніякого покривала, сінника, чи чоگونهбудь у тому роді. Там лежали якісь люде, брудні, чорні. Попідводили голови та цікаво дивилися, який це завітав новий гість. Під другою стіною, напротив, стояв на самій середині бляшаний „кібель“ без ніякої заслони, а поруч дерев'яна умивальня, а на ній коновка з водою й глечик до пиття. Ціла середина казмі була вільна, незанята ніякими „меблями“. Повітря неможливе. Сморід „кібля“ й тютюновий дим, що клубами уносився над тапчаном, створили разом атмосферу, від якої власти міг без пам'яті чоловік, що прийшов зі двору.

Та стояти на порозі було не до речі й могло навіть видатися смішним мешканцям казні.

— Добридень! — привітався Ігор та поступив у сторону тапчану.

— Добридень! *Dzien dobry!* — відповіло кілька голосів.

— *Pan za co? kieszonkowy?*

— Ні, політичний.

— Політичний ... — озвався той сам голос із тоном деякого розчаровання.

— А найдеться тут місце для мене між вами?

— Та чому ні, може ще буде. Трохи посунемося.

Зісунулися тісніше й Ігор виліз на тапчан і примістив там свій клунок.

— *Pan skąd będzie? Tutejszy?*

— Ні, зі Стернева.

— Ага, wiem. То pana w domu aresztowali?

— Так.

— Za politykę znaczy... Ага!

Ігореві смішно стало. Він „за політику“ сидить!

— Я — і політика! Чи чув хто таке? — думав Ігор.

Крім нього було на келії шестеро людей. Перший звернув на себе увагу Ігоря мужчина середніх літ з інтелігентним, хитрим лицем, порядно одягнений. Представився Ігореві як політичний, комуніст. Він цілий час тримався на боці, коротко відповідав на запити, зайнятий був своїми думками. Був либонь правником, бо доволі добре визнавався на всіляких паратрафах і вияснявав їх иншим. Ігоря запитав тільки, чи арештований за комунізм, колиж дізнався, що ні, перестав ним інтересуватися. Ігор ставився до нього з пошаною, як до „політичного“, та опісля вже, коли зустрінувся зі справжніми політичними став сумніватися, чи це дійсно був політичний. Скоріше якийсь обманець, або просто злодій підшився під сю назву.

Другий чоловік, якого Ігор ізпочатку теж уважав за політичного, бо був елегантно одягнений, — був, як показалося далі, арештованим за обманство. Це був молодий Жидок, що вже кілька разів гостював у криміналі й добре був обізнаний із тюремними порядками. Від нього дізнався Ігор, що тут, на тій поганій келії, сидитимуть тільки до завтра. Це так звана „обсервація“, а завтра їх пострижуть, викупляють і порозділюють на різні келії.

— Нашож таких церемоній?

— А на те, щоб вязні вошей не наносили до келій.

— Гарно видумали! Та тут хто з роду воші не бачив, то й того облізуть. О, мене вже

кусає ... — Ігор почіхався за плечима. — Мудра установа, нема що казати!

— Що робити, ми того не видумали, лише ті пани ...

Впрочім Жидок був дуже слабо інтелектуально розвинений, тупа голова, в якій не могла поміститися жадна, хоч трохи вища понад фізіологічні потреби, думка.

Третім товаришем долі був типовий львівський злодіяшка, дитина Замарстинова, чи Личакова, з розпореним нахрест, забандажованим животом, — пам'яткою якоїсь бійки. Арештували його за те, що нахвалявся якусь бабчу зарізати. Баба донесла поліції. Злий був за те на неї як поліцай і казав, що її „шляк трафить“, як лише він вийде на волю.

Нераз уже сидів у своєму житті, вважав не чимсь таким природним, як те, що час до часу треба піти до парні. Його зверхній вигляд потверджував те, чим був у дійсності, але колиб не бачити його, а лише чути бесіду, можнаб присягати, що говорить інтелігент. Плавно, гарним стилем, розповідав різні події з життя свого, або своїх знайомих, запускався й у політику, критикував органи влади, суспільний устрій ... Свобідно оперував чужими словами, що свідчило про доволі значну начитаність, але вилізло й шило з мішка, що тою його літературою були в першу чергу кримінальні та сенсаційні кавалки, — Шерлок Гольмс, Рінальдо Рінальдіні, з „модних“ Пат і Патахон ...

Гумор мав правдиво личаківський. Ціла „обсервація“ лягала зі сміху, коли став „натигати“ кого з товаришів, особливо хлопів зі ссла, та змальовував різні тюремні благодаті. Тоді говорив іще свобідніше та сипав, як із рукава, кримінально-масними термінами.

Ще були два Жиди. Один іще молодий, але фізично й мабуть також душевно цілком знищений. Здебільшого сидів, або лежав на талчані,

а коли доводилося йому ізза фізичної необхідності перейти через казню, то хитався як п'яний. Озивався доволі часто, але вся його розмова оберталася довкола одної точки: полового акту в різних відмінах. Сидів за якусь бійку.

Другий Жид, — здоровий, кріпкий хлоп. Тип несимпатичний, замкнений у собі, слухав балачки других, сам мало до неї встряваючи. Був теж частим гостем „фурдигарні“*), „бецирку“**), а навіть Бригідок.

— Він за коні, — поінформував Ігоря один із ближчих сусідів. —

Був ще один парубок, молодий, повновидий, червоний. Він спав на підлозі сливе без перерви цілий час і не мішався зовсім до розмови. Хіба инколи ідіотично засміявся й спав далі.

Таке товариство застав Ігор на тій „обсервації“. Хоч як пестре, хоч як несимпатичні були деякі типи, навіть осоружні, як наприклад хорий Жид, то Ігор щасливий був, що найшовся нарешті між людьми, що чує людське слово, а не буде більше сам у чотирьох стінах слухати виття собак та крику озвірілих катів.

Унедовзі товариство ще побільшало. Привели двоє людей. Молодий парубок зі села, літ 20, з довгим жовтим волоссям, нечесаним мабуть із роду-віку і-старий, ізгорблений дід.

— Слава Ісусу Христу! — привітався старий із порога.

— А, слава, слава на віки, діду! Шляк-би вас трафив! Ви чого? Вмирати прийшли до криміналу, чи що?

— Ой, так-так, діточки ... Хіба вмирати. 65 літ чоловік прожив на світі, а не сидів у криміналі ані години, аж тепер на старість Бог покарав.

— Га, зараз „Бог покарав“! Ви кажіть, діду, що-сте вкрали, а не складайте на Бога!

*) фурдигарня = поліцейний арешт

**) бецирк = тюрма при повітовому суді

Тут пани карають, а не Бог! — сміявся Жид-конокрад.

— Та де-де-де! Я з маленької дитини не люблю чужого рушити. Такою не люблю! А так Бог скарав ... За битку ...

— Агій, такий старий чоловік та за битку! Ви з ким билися?

— Та зять ... На старість хотів діда викинути з хати, скривдити ... А я лиш раз якось так обушком ударив і впав.

— Що? Неживий? Забилисте хлопа? — Всі ще більше зацікавилися дідом. —

— Та я не знаю. Він упав, а я зараз пішов на постерунок замельдуватися.

— Вмер таки того самого дня, — додав парубок, що прийшов із дідом.

— Ну, старий, уже відси не вийдеш! Тут тобі канут буде ...

— Ой не вийду, діточки, не вийду. Буде газда змирати зі злодіями разом у криміналі ...

Злодії сміялися.

— Ну, діду, але ти страшний чоловік! **Свого зятя забив!**

— **Такий старий, а такий сучий син!**

А старий, немаче виправдується, став розповідати широко, як він поженив та повіддавав дітей, — осьмеро дітей, не мала річ. Як чесно прожив свої 65 літ, а то не одну годину пережити, лише 65 літ! І ніхто з людей ніколи не нарікав на нього ... Аж зять такий мудрий а воїни вернув, хотів викинути старого з хати, скривдити ...

Як? Він чесно господарював ціле жяття, а тепер на старість має йти на жєбри? Уступити молодикові, приймакові? Не буде того! ... І лукавий сам усадив сокиру в руки й зять лежить у крові на землі. Лише один раз ударив ...

На слухачів оповідання діда не робило надто великого вражіння. Стали тепер натягати діда по своєму. Потіху мали на цілий вечір. І ді-

дові чоботи й шапка і свита і вуса й зять і сини і жінка, — все пішло на вістря кримінальських замків. Старий аж уха собі затирав.

— Ігій, я з роду — віку не чув і не буду чути такої бесіди!

Голосна сальва сміху була відповіддю на ту дідову заяву.

— Бо ти ще дурний, діду! Шкода, що такий старий. Ти 65 літ прожив, а вибачай — десь був, щось бачив. Тут щойно до розуму дійдеш... О, то університет! — сміявся личаківський злодій.

Щораз остріші, щораз „делікатніші“ вигадки свпалися на сиву дідову голову.

Ігореві жаль було старого, але мимохіть і проти волі реготався, коли злодій з Личакова разом із хорим Жидом навипередки змальовували, як старий заживе тут у криміналі „наче сам австріяцький цісар“.

Дід слухав, слухав, а далі зів арештантську саламаху й ляг на долівці під вікном. Заснув у туж хвилину.

Парубок був із того самого села, але арештований був за инше: вичистив комору свого газди.

До пізної ночі не міг Ігор заснути, бо довго не спали його союзники, балакали про різні „гранди“, „заробітки“, Бригідки і т. д. і т. д. А потім, коли вже поснули, знову спати не міг, бо прокинулася тюремна фавна й кусала немилосерно. Ледви не ледви перемучив нія.

На келії, куди призначили Ігоря на постійний побут, було семеро людей. Самі злодії, хоча різних категорій: кишенькові, вломники, або „скоки“, як казали, касові, коморові... Ігоря зустрінули прихильно. Назва „політичний“ будила між уголовними пошану. „Ціммеркоммендант“, старий касовий злодій, казав опорожнити для нього одно з ліпших ліжок, тому одначе Ігор спротивився, бо се булоб получене

з кривдою молодого сільського хлопця, коморового злодія, що досі спав на тому ліжку. Ігор удоволився гіршим вільним ліжком, bliще входу й bliще „кібля“, се одначе зєднало йому симпатії селян, яких тут було кількох.

Мійські злодії, львівські, ставилися до селян із призирством, уважаючи себе чимсь ліпшим. Селян не називали инакше як „індіянами“, „цепами“, підчеркуючи тим робом їх некультурність, простоту, — хамство, як казали. Самі намагалися говорити „вищим стилем“ (— розуміється тільки з Ігорем, бо між собою порозумівалися своїм злодійським жаргоном, якого Ігор з початку сливе цілком не розумів, щойно згодом навчився оперувати тою кримінальною термінологією), — удавали дуже бувалих, тямучих у кожній ділянці людей. Це останнє йшло їм доволі легко, бо кожний із них перейшов у житті тверду школу, був, як кажуть, під возом і на возі, не одно бачив, не одно чув, із різними людьми мав нагоду стикатися.

— Знаєте, я дуже люблю, як на мою келію дадуть політичного, — говорив Ігореві старший уже кишеньковий злодій. — Є хоча з ким поговорити, почути дещо цікавого, дечого навчитися ... Щож, чоловік до шкіл не дуже то ходив, а не одно хочеться знати. А то от прийде такий „індіян“ на келію та й говори з ним! — вказав на сільського хлопця, — він і вкрати порядно не вміє! ... Гей ти! Іван Штінк, до рапорту!

Іван схопився зі свого ліжка й підбіг.

— Ти що вкрав?

— Дві курки, штири хліби й пів діжки сира.

— От видите! „Цеп“ та й більше нічого.

Говорить із ним, коли він нічого не знає, тільки свої штири курки, ніде в житті не був, лиш у своєму Присю й не видів більших паїв, як під і шандар... А памятай, Іване, абись поцілував пана сендзю в руку, як підеш на переслухання!

Івась почервонів увесь. Коли його перший раз покликали на переслухання, він цілком щиро привітав слідчого, як Бог приказав „Слава Ісусу Христу“, — потім поцілував у руку, а тепер злодії жити йому не дають, сміються з нього на кожному кроці.

— Та що дивуєтеся, хтож мав його чого навчити, — говорив Ігор, — а що вкрав ті чотири курки, то хіба з біди. Правда, Івасю?

Але львівський злодій не дав йому навіть одповісти:

— Та я й не дивуюся, він шойно тут навчиться людськості, тут у криміналі! Тут добра школа для таких, на другий раз буде мудріший ... А що крав із біди, то правда, хтож із розкоші краде? Тут нема таких.

Цілий день келія гула як улей. Безупинна балачка велася гуртками, кількох проходило туди й назад, кількох сідало біля столу, всі оживлено розмовляли. Кожний „фах“ держався купи: кишенькові з кишеньковими, касові з касовими і т. д. Розповідали собі різні епізоди зі своєї багатой практики, робили вправи. От на приклад: ліжко уявляє собою трамвай, кількох є „публікою“, що всідає до трамваю, між ними один „фраєр“, у якого спритний злодій мав „заробити“ портфель, або годинник.

Касовці знову рисували кусочком олівця на стінах, то на столі різні види замків, різні системи кас, більше досвідні відкривали молодшим адептам тайни їхнього „фаху“

Лише сільські парубки мало озивалися. Сиділи цілими днями, або лежали з примкненими очима, щоб не бачити ненависних мурів тюрми у ненависному місті.

— Жита десь уже великі ... всюди зелено ... ще сніг був, як мене забрали ...

Важке їх життя тут. Замітання, чищення підлоги, „киблювання“, — се виключно їх робота. „Пани“, себто львівські злодії, знають тільки приказувати, сміятися, „вчити люд-

ськості“ тих „індіянців“. Найважче тим, що тільки що прийшли зі села, що не встигли ще скриміналізуватися. Для тих уладжуються спеціальні забави, в яких усе освоюється на пониженні людської гідності. Чим більше ображено при такій „забаві“ людське почуття новика, тим гірша забава, тим більше сміються старі мешканці келії. А нехай-би спробував пожалуватися! Донощиків б'ють без милосердя, а коли покривдженого перенесли навіть на іншу келію, то тюремний „телефон“ і там миттю донесе вістку, що це „капусь“*), тож гірка йому й там година.

Вирочім кривдити тих „індіянців“ не дозволяється. Коли раз дали на келію сільського хлопця, молодого, заляканого й один із старших селян хотів використати його збентеження та заманяти йому свою стару, подерту свиту на тільки що вшитий сірак, то „ціммеркоммандант“, львівський злодій, рішучо виступив проти такого обманства. Набив хлопа по пиці, висварив і казав зараз сірак віддати.

— Ти хамська мордо! Ти будеш кривдити такого самого як ти! Вже тобі за добре в криміналі? ... Хлопці! — звернувся до решти арештантів, — щоб цілий сей тиждень ніхто йому й шматка хліба не дав! Не з'їсть хто свої саламахи, хай до цебрика викине, а тому собачому синові не дати!

І не дав ніхто. Цілий тиждень безсовісний селянин не з'їв шматка хліба більше понад те, що призначено було на арештанта управою. А звичайно було багато більше, бо мійські діставали харчі з дому й не лише цілу свою тюремну пайку, але й останки домашнього їдженя віддавали тим, що нізвідки нічого не діставали, в першу чергу селянам із дальших сіл.

До Ігоря ставилися всі з великою симпатією. Правда, вмів собі здригати людей. Із там

*) капусь = донощик

поговорив широко, того потішив, тамтому перечитав та вияснив акт обвинувачення, тому знову написав листа до дому ... Поволі став для них „рабіном“, авторитетом у кожній справі, його слово рішало всі спірні квестії. —

— Wykształcony panisko ... мудрий панич ... — говорили між собою злодії. — Щож, скінчив матуру й гімназію, був на університеті, — все знає ...

Й Ігор поневолі, для піддержання свого авторитету, мусів усе знати, на всі квестії найти вичерпуючу відповідь.

Кримінально-судова процедура, питання з обсягу медицини, всі недуги, які знав лише з назви, суспільні, політичні квестії, метафізика, технічні винаходи, — на всьому мусів визнаватися.

А друге, що його високо ставило між сими людьми, — се була назва „політичний“.

— Ми сидимо кожний за свою справу, а він за людську, — говорили.

— Як я краду, — казав янший, — то на те, щоб я щось мав із того, на те, щоб жити, а ті політичні живуть і працюють, щоб инш мали ... Бо сам дістане хіба кілька, кілька-найцять літ тюрми, або кулю.

Між львівськими злодіями не один служив давніше у польському війську, не один належав до числа „оброньцуф Львова“ ...

— A niech tę Polskę szlak trafi, niech ją krew zaleje! — кляли ті самі „оброньци“. — Ja się męczył na frontach, na wojnie rany zbierał za tę Polskę... Jak bolszewicy szli, to panie, panienci biegły do żołnierza: „Żołnierzyku nasz! Ratuj nas! Ratuj ojczyznę! — Niosły wódkę, papierosy człowiekowi ... Wtedy był im człowiek potrzebny. A teraz ... Panowie nakradli pieniądze, bawią się, a my z głodu ginieemy, nas do kryminatu! Szlak by to trafił! Bolszewików na nich! Wyrzucić tę całą pańską Polskę!

А Українці, селяне, що сиділи в тюрмі, то теж сливе поголовно вояки української армії.

— От ви терпите тепер за ту Україну, але й я натерпівся, — говорив бувший український десятник.

По повероті з війни взяли його Поляки до свого війська, витримали два роки. Вернув домів: хата валиться, батько помирає, мати слаба ... Наймився в багача в найми, — заробив тільки що через зиму не могли з голоду померти. Надійшли Великодні свята. Хібаж у них навіть паски не спечуть? ...

З другим таким бідолахою як сам пішли до багача, вибрали стіну в коморі, взяли на свята мішочок муки, два полті солонини ... За те сидить тепер.

— І це злочинці? — думав Ігор, — се мають бути ті страшні виродки людського роду?

Цеж люде з душею, люде, як і інші, а деякі багато кращі від тих, з якими маємо зносини „на світі“. У тих „виродків“ теж живі людські почування, розвинене почуття кривди й справедливості більше може, як у тих, що їх будуть судити.

Щож иншого, як не крадіж, або розбій остає селянинові, який не має шматка поля, а в пана на фільварку платять йому 30 ґрошів за день важкої праці?

А що має робити сей чоловік, якого батьки привели на світ та й лишили на ласку долі, а люде нічого не навчили, не дали ніякого варстату праці?

Або тамтой: його вправді батьки не поинули, послали до школи, а потім віддали до різника на науку. Певно, міг мати забезпечений хліб у руках, але ... Привчив хто зокола п'яти півнем? Він міг бути чудовим гехніком, але люде не дали, — став касовим злодієм.

Найбільше було між тими „злодіями“ люде, не могли погодитися зі своєю долею, що

не нашли в житті того, чого їм треба було, як рибі води, що рвалися до чогось їм ближче незвісного, але самотньо для них відповідного. Не було кому вказати їм шлях, допомогти й — зайшли аж сюди.

Ігор бачив між тими людьми людей метких, второпних, здорово думачих, у деяких виразно пробивався винахідницький хист. Що булоб із тих людей, колиб суспільність була покермувала їх відповідно їх здібностям, а не зіпхнула на дно? Кілько славних імен збільшилоб ряди учених, винахідників, геніяльних полководців, реформаторів, добродіїв людства? ...

— Це злочинці ті люде? — питав себе Ігор.

— Суспільність злочинна! Злочинний устрій, що одних, часто нездар, вивищує, дає їм усі блага та роскоші, а маси є для тієї горстки тільки погноєм, джерелом зиску та визиску.

Поляки кляли Польщу, Україні жалували, що в час визвольної війни не станули одностайно, щоб опертися ворожій навалі. Але іноді й у серцях Українців виринав сумнів:

— Чи булоб інакше, колиб ми були вдержали українську державу? Пани, буржуї, булиб у свої руки все захопили, а бідний народ терпівби таксамо ...

— Ні, — не згоджувався Ігор, — инше діло в Поляків, инше в нас. Поляки мають свою шляхту, своїх графів, панів, тож ті панують, як панували їхні прадіди та в ярма запрягають простий люд. А в нас де ті пани? Де буржуазія? Було трохи поміщиків на Україні, то їх видушили в час революції, а недобитки, що втікли за кордон, уже відспівали свою пісню. А наші ті „пани“, що їх тут бачите, — се хіба пани? Таж се мужицькі сини, кров від крові вашої, кість від кости. Селянин своєю кєрвавицею вдержував дитину в школі, і от виролса з тих селянських дітей наша інтелігенція. А виж розумієте дуже добре, що вчених, розумних

людей народові треба. До чужих позичати не підемо, маємо своїх, що добре розуміють народню кривду, недолю, бо самі її дізнали на своїй шкурі.

Селяне заспокоювалися.

— Та таки воно справді так.

Але важче було заспокоїтися самому Ігореві та повірити, що воно на правду так булоб.

— Колиб так кровю українського селянина й робітника вдержано було гетьманську, або пелюрівську Україну... Не булоб тих самих проклять, що їх тепер ті нещасні кидають на Польщу?

Невже легше булоб народові зносити кривду й терпіння, маючи свідомість, що та кривда діється під своїм жовто-блакитним прапором?

Ніколи! До гнобителя — чужинця росте ненависть і жадова відплати, але терпіння від свогого родить ще в серці біль. Поляки, нарікаючи та кленучи свою Польщу, одночасно соромилися перед Українцями, їх боліло, що це їх держава така...

Втрата своєї державности в даному випадку для нас не так велике лихо, — думав Ігор, — це не так нещастя, як школа для нас. „Школа людськості“, — як кажуть злодії. Нас бють по голові і по лиці на кожному ступні й ми вчимося, пізнаємо, чого треба стерегтися при будові своєї держави й якою та наша держава повинна бути. Бо краще для нас, коли ми валитимемо чужий, ворожий, капіталістичний устрій і державу й на її руїнах будуватимемо свою селянсько-робітничу хату, як колиб ми мали самі проти своїх кинутися.

А це булоб неминуче скорше, чи пізніше.

Кожного вечера, коли сонце ховалося за мурами й небо високо червоніло пурпурою, коли крізь іржаву решітку стелився на келію смісний червоний промінь, — Ігор ставав біля вузького віконця й тужливо дивлявся в озолочені хмарки.

Лицем припадав до холодної крати.

Про що думав? — Хто може збагнути душу арештанта, коли він від гурту відійде й крізь крату шле свій погляд далеко десь, далеко? Кудюю лине його погляд? На чому спиняється палка дума? На сірих мурах, що камінним валом світ заступили? Куди там!

Он! попри очі його мигнула ластівка, за-трипотіла крильцями й полинула геть, понад дахи, понад мури. Летить за нею. Далеко далеко, в зелені луги, запахущі поля, на широкий простір.

Лине дума.

А чоло тисне залізна крата.

Щось говорить біля нього. Виразно:

... поклоняється бідний невольник із землі турецької, бісурманської, до свого отця, до матусі ... Що не може сам їм поклонитися, тільки поклоняється голубоньком сивеньким ...

Ігор стріпенувся. Що се? Хто говорить? Оглянувся довкруги: Союзники — уголовні сидять біля столу опадалік, у карти грають.

Хтож говорив? Хіба причулося ...

... що не можу сам вам поклонитися, тільки ... голубоньком сивеньким ... — шепотіли несвідомо губи Ігоря слова невольничої думи. Грубі мури, дебела крата, ковані двері відтяли від світу, скували тіло, та дума вольна. Лине на тихі води, на ясні зорі ... Лине голубоньком сивеньким із темниці камяної.

Темниця камінная ... Відки прийшло на думку таке очеркнення?

Теж невольницький плач ...

„На Чорному морі, на камені біленькому, там стоїть темниця камяная. Що у тій темниці пробуває сімсот козаків ... Уже трицять літ у неволі пробувають, Божого світу, сонця праведного не видають.“

Боролися зі шаблею в руці за рідний край,
за рідний люд, за його долю, а тепер ... у
кам'яній темниці, на камені біленькому. Лише

„Турки-яничаре із ряду в ряд за-
хожають, червоною таволгою біле тіло
від жовтої кости відбивають.“

Тіло кервлять, душу роздирають ...

Варшавський ринок. Козаки у кайданах.
І тут судять збунтованих гайдамаків. А роз-
бавлена, озвірена юрба гукає:

Крови! Крови злочинців!

Злочинців? Тих людей, що за правду бо-
ролись, що гнуться в ярмі не схотіли, до сонця,
до волі рвалися?

Егеж. Це їхній злочин.

Усе таксамо. Скрізь таксамо. Торговиці
Стамбулу, ринки Варшави, підземелля Москви,
сибірські нетрі ... Понад горою козацького
трупку, над купою полонаних шаблук і ратищ,
несеться брязкіт кайданів.

Чи ж усе мусить так бути? Кажуть: часи
змінються. Хіба на глум кажуть ...

Рух на келії перервав низку думок Ігоря.
Злодії скінчили ґрати в карти й заходили по
келії. Дехто говорив, дехто затягав тужливої
пісні. Ігор не відривався від вікна та намагав-
ся далі сукати пряжу думок. Даремно. Рвали
її голосні слова розмови, що уривками долітали
до його слуху.

... „на Чэрнецького пака трісла*) ...

в Будапешті ... можна заробити ...
дають великі вироки ...

Один із вязнів співав. Ходив, співаючи,
туди й назад і за кожним разом, як наближався
до Ігоря, долітало до нього кілька слів пісні.
Став слухати. Давна пісня.

Брязкотять дзвінки кибіток, брязкотять кай-
дани на ногах, дзвонять коні жандармські ко-
питами, а жандарми шаблями дзвонять і на-

*) = розбито касу

гайками потріскують. Довкруги заграва пожеж, — гасять їх хіба лише сльози, — а замкнені кибітки рушають у дорогу. В сніги, ліси Сибірі, в мури Шліссельбурга ...

Ігор заслухався в пісню. Всміхнувся гірко під кінець:

— А таки воно правда! Часи змінюються!..

Згадав життя на світі, згадав своє арештування, брязкіт кайданів і поліцейських шабель та сльози матері і щераз повторив:

— Часи змінюються!

Чи і для нас зміняться? Певно. Лиш ще пора не настала. Але вона настане! Ігор знає це так певно, як це, що по ночі мусить настати день. Ох, який-же це ясний буде, соняшний день! Сонцем сяє лице на саму згадку про нього.

Та на сонце насунулась хмарка. Чи і тоді... в той ясний день ... буде чути брязкіт кайданів? ...

Ігореві хотілобся крикнути відси зпоза решітки у майбутнє, щоб почули крик його ті щасливі, вольні покоління:

— Шануйте своє сонце! Не поганіть його болотом пімсти! Не вчіться в ворога!

Небо за решіткою стало помаранчеве, жовте, а далі одна сіра краска плахтою простяглася над тюремним будинком.

Стояв, уперши чоло в решітку, а голос якийсь біля нього, чи таки в ньому-ж шептав тверді слова молитви невольників:

„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай чи би не встала на Чорному морі бистрая
[хвиля,

Хочай чи би не повиривала якорів з турецької
[каторги!“

Молитва душі летить крізь крати до зір високих і до гір далеких, а відбившись відгомоном, несе звідтіть потіху:

Вже чує Ігор, як зривається буйний вітер, а далі . . . могутня хвиля повстане, якорі вирве, змете камінні темниці, а невольники гимн волі заспівають на камені білеському.

ХІ.

— Musicie siedzieć tam, gdzie my chcemy, a nie gdzie wam się podoba! — заявив Ігореві тюремний пан офіціал Мрозовіцкі, коли сей щось третій раз уже просив о перенесення на келію політичних.

— В такому разі прошу прийняти до відома, що сьогоднішнього дня я розпочинаю голодівку і не скінчу її, поки мене не перенесете. В кожній культурній державі політичні в'язні мають окремі келії. Тут також минулого року політичні вибороти собі це право восьмидневною голодівкою, а ви тепер змушуєте нас знову хапатися того самого засобу.

Те саме сказали панові офіціалу Теренко і ярочі політичні, що досі держані були разом із уголовними в'язнями. Почалася перша голодівка.

Ігореві особисто неконче залежало на тому перенесенні. На келії уголовних приходили щораз нові люди, нові типи й Ігор мав нагоду студіювати психику тих людей, пізнавати думки, життя того найнищого шару суспільности, а краще сказати, одиниць викинутих долею поза суспільність. Вечерами слухав оповідань тих нещасних про життя їх самих, їх родин, знайомих . . . Нещастя, горе, злидні, злочини як у калейдоскопі пересувалися перед ним, коли слухав тих простих байдужих слів своїх соузників.

А яке щастя, що ці мури, грубі, метрові мури, не вміють говорити! Скільки трагедій вони свідками! . . .

Ігор записував і пісні тих людей. Пісні прості, простими словами оповідали про життя „злочинця“ на волі, переслідування з боку поліції, сидження в тюрмі, говорили про безмежну тугу до волі, до кращого життя, про суд, смерть на шибениці ... Пісня плила зі серця й вдаряла о серце слухача.

Шість місяців прожив Ігор серед таких обставин. Міжтим напливали нові політичні в'язні. Арештовано ще кількох у справі „Фенікса“, прибуло кілька десятків комсомолців у зв'язку з забиттям провокатора Цехновського. Усіх їх саджали між уголовних, вишукуючи неначе навмисне що найгірші келії. Ті протестували, ставали разураз до рапорту, але все безуспішно так, що кінець кінців наважилися хопитися тої самотньої зброї в'язня — голодівки.

Й Ігореві надокучило вже сидження з людьми, де цілий час мусів ізнижуватися до їх рівеня думок, говорити їх діалектом, дивитися на їх вправи у виконванні свого „ремесла“, та на погані забави. Та й оповідання їх і пісні не цікавили його вже так дуже, бо пізнав їх уже на протязі півроку аж надто добре. А до того пізнав, що й між сими людьми є провокатори, що тільки чигають на якенебудь небережне слово, щоб донести зараз до влади.

От саме недавно розповів йому один злодій Жидок таку історію:

— Ми знали день наперед, що ви прийдете на нашу келію. Ви ще сиділи на обсервації, як до управи покликали Филиповського й Жука (— в'язні, що повиходили вже на волю). — Там їм сказав пан офіціал таке: „На вашу келію я дам одного політичного. Ви шпануйте*) добре, що він буде розповідати про себе, про своїх спільників, про те, як він засипався, то як донесете це мені, я вже постараюся, що дістанете малі вирокі.“ — Але ви не були

*) = уважайте, закрімчіуйте

такий дурний фраєр, щоб сповідатися зі своєї роботи, ну і вони ні прощо не могли донести.

Ігоря сильно вразило це оповідання. Знав, що навіть у судовій вязниці послугуються провокацією, не один із тих, що з ним сиділи, видався йому підозрілий, але Жука й Филиповського ніколи не підозрівав. Се були поважні, старі злодії й Ігор цілий час прихильно та з довірою до них ставився. Тепер пересвідчився, що не можна тут вірити нікому, що навіть у найбільше, здавалося чесній та симпатичній людині може сидіти провокатор.

— Забратися відси! Покинути раз ту компанію! Дістатися між освічених людей, між політичних! — стало бажанням Ігоря й він солідарно з іншими розпочав голодівку.

Після трьох днів покликали делегатів від голодуючих до президії суду, обіцяли різні полекші й адвокати порадили залишити голодівку.

На другий день Ігор був уже на „політичній келії“. Мав тепер двогодинний прохід, діставав правильно часописи, лекше було роздобути книжку. Час минав без порівняння скоріше й приємніше, ніж на понурій келії уловних.

Не всі одначе були в такому щасливому положенні. Перенесли та дали полекші всього кільком, а прочі далі остали в дотеперішніх обставинах. Ставали знову до рапорту, запитували, де слово пана президента суду, — але їх збували нічим, викручувалися, що нема місця, що ще за кілька днів ... А міжтим промимув цілий місяць, а зміни не було ніякої. Навпаки стали поговорювати, що й тим, котрі одержали вже полекші, їх відберуть. У кімнаті, де відбувалися видження з ріднею, поставлено перегороду з дротяної густої сітки так, що вязень навіть привітатися не міг зі своїми найближчими. Часописи та книжки заборонено подавати один одному.

Вязні зносили це до часу, але бачили, що чим покiрніше зноситимуть, тим бiльше будуть обмежувати їх права й зовсiм перестануть числитися з ними.

Друга голодiвка висiла в повітрі.

Обмірковано мотиви, уложено домагання до управи, вибрано делегатiв для переговорiв ... Голодiвка аж до перемоги! — стало кличем полiтичних.

Мiжтим склалася подія, що збiльшила собою мотиви голодiвки, збiльшила домагання, змiнила й саму форму голодiвки.

Грубi мури тюрми прoder відгомiн крику свiжих жертв, нових полiтичних арештованих, катованих у звiрський спосiб на полiції в Стрию, Станиславові та у Львові.

Саме тодi їх привезли до судової тюрми. Тi люде не подiбнi були до людей. Виголодженi, безпритомнi від голоду й мук, дивилися дико запалими очима перед себе, схоплювалися за кожним шелестом, озираючися, чи се знову кати не йдуть їх мучити.

Нi один iз них не мiг ходити, бо на полiції били їх у п'яти палицями й жаден не був у силi ступити тепер ногою. Вязень Костинюк не говорив нi слова, не пiзнавав знайомих, з очей свiтілось у нього божевілля.

Від смерти Басарабової не чути було про подiбнi знущання. Здавалося, що з хвилиною усунення з полiтичної полiції ката комiсаря Кайдана, настали трохи иншi вiдносини. Дiйснiсть розвiяла ту злуду.

Протестувати! Кричати! Хай дiзнається свiт правди про цю цивiлізовану, європейську державу!

Голодiвка, що мала бути тiльки домаганням полекшi для полiтичних вязнiв, перемiнилася в протест проти бiлого террору, а спокiйна її форма перейшла в демонстрацію.

— Голодiвка аж до побiди! — Залунав iз усiх вiкон тюрми однодушний крик, одночасно

з ударенням восьмої години на ратуші. А вслід за тим:

- Проч з польською поліцією!
- Польська поліція мордує!
- Польська поліція бе!
- Польська поліція катує!
- Геть із польською чрезвычайкою!

Посхоплювалися перелякані дозорці, ключники.

— *Zleżé z okna, bo strzelam!* — крикнув якийсь відважніший із долини.

- Мамі в горнець!
- Геть пахолку!
- Польська поліція мордує!
- Скатовано наших товаришів!

Залунали пісні: Ми гайдамаки, Червоний прапор, Не пора, Інтернаціонал...

Ігор, Багровець, Труханівський та Сріблянський стояли на столі біля віконця та ревіли скільки сили у грудях. Ціла тюрма ревіла так само. Уголовні в'язні лучилися з політичними й кричали собі з великим удоволенням.

На тюремне подвіря увійшов відділ поліції.

- Геть із катами!
- На гак Лукомського!
- Випустити політичних в'язнів!

Поліціанти стояли у поготівлю, ключники повтікали з коридорів, кожної хвилини сподівалися, що загримають лави об двері й в'язні висипляться гурмою на коридори. Але нічого подібного не сталося.

— Хай живе вільна, соборна Україна!

— Хай живе Польська радянська республіка!

— Хай живе інтернаціонал!

Годинник на ратуші видзвонив дев'яту годину.

- Завтра другий день голодівки!
- Голодівка аж до побіди!

Крики вмовкли, тюрма затихла й за хвилину спали всі так спокійно, так тихо, як ніколи

иншим разом. Лиш коридором ходив сюди й туди безсечний вже тепер ключник та паслухував, чи дійсно сплять уже ті неспокійні духи, чи не плянують нового якого бунту серед ночі.

Другого дня повторялося те саме. Далею поза мури тюрми лунав крик безборонних людей, яким остав той один засіб протесту проти насилля та дикунства. Часописи дбайливо промовчували се, або приносили всього кілька рядків огидної лайки на політичних, але цілий Львів збігався вечерами на вулицю Галицьку, Баторія, на Бернардинську площу й чув крик:

- Польська поліція мордує!
- Закатовано наших товаришів!
- Геть із білим терором!

Поліція розганяла товпи людей та арештувала кого попало, бо між товпою зривався теж крики обурення!

- Ганьба польській поліції!
- Ганьба європейській республіці!

У товпі було чимало чужинців, купців із заграниці, що цікаво допитувалися, що значить сей страшний крик, яка кривда рве його з людської груди.

На третій день кликано деяких вязнів до управи вязниці. Ніхто одначе не пішов. У час голодівки вязень не покидає келії, не йде ні на видження, ні на ніякі переслухання. Заходить небезпека, що доворці та поліцаї можуть схопити безборонного та мовити, допитуючи про організацію голодівки, провідників і т. п. За всіх пішов до управи полковник Мельник.

Високий, поважний станув перед директором вязниці, паном Кольбергером. Його поважна постать, інтелігентне, розумне, а zarazом строге обличча, а до того становище полковника та начальника штабу в давній українській армії зневолювало кожного ставитися до нього з великою пошаною. Коли виходив на прохід із мелі, можний ключник витягався на „дозір“.

руки по швам та по військовому віддавав йому почесь.

— Які причини голодівки та що значать сі крики та співи кожного вечера? — заштав пан Кольбергер.

— Про причини голодівки та домагання політичних в'язнів будуть говорити їх делегати в президії суду, коли їх туди покличуть. Я не є до сього уповноважений. А крики та співи — се протест проти биття політичних на поліції. Протест сей тріватиме так довго, поки відповідні чинники не дадуть запевнення на письмі, що такі випадки більш не повторяться.

Того самого дня облетіла всі келії вістка, що молоденьку комуністку, шіснацятьлітну Ліду, кинено до пивниці. Котрийсь ключник доніс, начеб вона вчера підчас демонстрації крикнула на його адресу „проч, панський пахолку“!

Тож вечером зірвалася справжня буря.

— Випустити нашу товаришку!

— Звільнити товаришку Ліду з пивниці!

Забрязкотіли об крати бляшані шальки, в двері загримали лави.

— Випустити! Випустити! — ревіла ціла в'язниця.

На коридори увійшла поліція з крісами готовими до стрілу на випадок, колиб в'язні виломили двері. Навіть після вечірнього дзвінка довго ще не втихав крик.

— Завтра четвертий день голодівки!

— Голодівка аж до перемоги!

Настав ранок 16. вересня.

Осіннє сонце кинуло жмуток проміння на обдряпані, понурі стіни тюрми та майдан для проходів, де цвіли ще буйним цвітом засаджені на весну руками політичних в'язнів та закуплені коштом полковника Мельника цвіти. Пишні гвоздики, стріпаті айстри, запахущі левокої веселили око в'язня, якому цей маленький куточок зелені мав заступити всю красу, про-

стір та арому зелених піль, лісів, життя на вольному світі.

Бліді, виснажені чотириденною голодівкою, зі спаленими губами, вийшли на прохід політичні. Держалися одначе бадьоро, в лискутих очах світилася рішуча постанова радше вмерти з голоду, радше лягти від поліцейської кулі, як відступити від своїх домагань, як залишити протест проти знущань новітніх інквізиторів.

Одні проходжувалися мовчки, інші зтиха наспівували, полковник занявся своїми улюбленими цвітами. Підв'язував, підпірав, обривав зісохлі листочки, милувався кожним цвітком. Се було його наймиліше заняття в тюрмі.

А в тюрмі почався міжтим якийсь рух. Коридорами бігали як посолені „посмітюхи“*) носили щось, переставляли, ключники разураз покрикували на них, наглили до поспіху ... Біля політичних проходили з якимись таємничими мінами й не відповідали на жадні запити.

У вікні келії, де сиділи вязні заняті в тюремній канцелярії, появилося двоє людей. Крадькома стали показувати політичним якісь знаки. Не все ясно можна було зрозуміти, але всежтаки відцифрована та „депеша“ звучала, що сьогодні вечером мають політичних вязнів кудись переносити. Чи на інші келії, чи до цивниць, чи до інших тюрем, того не можна було збагнути, бо дозорець помітив ту беззвучну розмову й треба було її перервати.

Вязні зібралися в купу.

— Що робити? Як примінитися до заходів тюремної управи? Делегатів не кликали ще до президента, взагалі суд поводився так, як, колиб нічого не знав про голодівку та про домагання політичних. Управа вязниці ділає на власну руку. Можливо, що вечером вивезуть деяких вязнів на поліцію, там будуть знущатися,

*) = вязні-засудженці, що під оком дозорців сповняють різні роботи в тюрмі: замітають, миють підлоги і т. п.

допитувати, хто організував голодівку, в який спосіб порозумівалися ...

Тож не йти! Ніхто не виходит із келії. Заявити, що в справі голодівки говорити будуть лише делегати в президії, а тепер, вечером, ніхто не є обов'язаний ходити на ніякі переслухання.

— А як будуть силою брати?

— Супроти сили ми безсильні ... Хай беруть.

День проминув у нервовому напруженні, вижиданні чогось незвісного. Крізь крати сумерк стелвся на келії, позасвічувано лампи, політичні занялися кожний своєю роботою.

На Ігоревій келії було тихо, спокійно. Ніхто не говорив нічого. Труханівський писав листа до дому, Багровець вишивав собі сорочку, Сріблянський лежав горлиць на ліжку, думає про своє далеке село, про те, як рідня без нього бульби копає ... Ігор читав якусь книжку.

— Сьома година ... За годину починаємо свою пісню ... — промовив тихо Багровець, відриваючися на хвилинку від шиття.

— Тихо! — Ігор підбіг до візитирки: — Йдуть!

На коридорі відгомоном відбивалася важка хода більшого числа людей.

Багровець кинув шиття, Труханівський листа, всі поклалися на ліжка й вижидали, що буде.

Заскреготав ключ у колодці, на келію увалилося з десяток червоних, пикатих людей в одностроях тюремних дозорців.

— Truchanowski!

— Що є?

— Iśc z nami!

— Нікуди тепер не піду. Вечером нема жадного урядування, жадних переслухань.

— Nie pójdziesz?

— Ні.

— Wrać go! — Умундуrowані бандити схопили Труханівського та стягнули з ліжка на землю.

— Pójdziesz?

— Ні.

Один із умундурованих копнув його чоботом у бік, решта схопила за руки й поволокла на коридор.

— Мордують! Мордують! — нісся його крик, але щораз далі, далі ... Давлений насилу добувався зі затиканих уст. По келіям почався крик, до дверей загримали лави ...

За часок опришки вернули. Заходили по черзі до кожної келії, де сиділи політичні в'язні й тягнули їх кудись, серед криків, проклонів та відголосу ударів.

... Ось кричить Вайнштайн ... От понесли редактора Павлова ...

— Мордують! — кричить жіночий голос, а одночасно чути — кинули когось на сходах. Сріблянський дивиться крізь візитирку.

— Пішли на двацять-чвірку! — звіщає тихо.

Незабаром чути крик, пручання. От несуть уже коридором трьох людей.

Попереду Зибликевича, що виривається опришкам із рук та разпораз гукає „мордують“, далі Зеленого, а на самому кінці — полковника Мельника ... З розбитого лица пливе йому струю кров та слід значить на брудній долівці.

— Полковника б'ють! — зривається зойк із уст Сріблянського. Його полковника, боготвореного його полковника, під якого рукою служив і боровся він тільки часу ... Ті бандити й є, нього зважилися піднести руку ...

Сріблянський, хитаючися мов п'яний, вертає до свого ліжка й падає сливе без пам'яті лицем униз.

Отвираються двері й посіпаки схоплюють Ігоря. Кидається, не дається їм, кусає руку, що старається закатити йому рота й здержати страшний крик — Мордують!

Бють його кулаками по голові, по лиці, кидають на долівку та тягнуть за ноги по сходах на долину. В долівці понабивані цвяхи деруть на ньому одіж, калічать тіло ... Разураз копне його куди попало котрий із бандитів та плюне огидною польською лайкою.

Прийшов до памяти й усвідомив собі все, що було. Не міг тільки у першій хвилині зорієнтуватися, де опинився. Було темно докруги. Лежав на камінній, мокрій долівці, куди доторкнувся рукою, всюди чув холод та мокру слизь під пальцями.

— Я в пивниці, — промайнула думка. — Чи давно вже? Чи тепер день, чи ніч?

Щось запишало, зашережкотіло. Щось м'яжке, тепле перебігло, зачіпивши йому руку.

— Щурі ... — здригнувся з обридження.

Зібрав останки сил і підвівся. Сів, опершись об вохку стіну. Високо під стелею крізь маленький округлий отвір кралася знадвору маленька струйка світла. Там у горі було трошки ясніше, але на долині вкривала все густа темрява.

Чув страшну спрагу, уста потріскали йому й ствердли як шкаралупа, — був п'ятий день голодівки. Посунувся далі здовж стіни, — намацав ведро з водою. Вмочив палець і повів ним по смажних губах. Хотів уже напиться ... нараз ... на уста підплило щось важке, намокле, велике ... Щур утопився у ведрі!

Відштовхнув ведро від себе, вода розлялася.

Сидів, заплющивши очі, старався забути про все, про ні що не думати. Але думки самі вперто й безладно клубилися в наболілій голові.

... Як у казці ... цілком, як у фантастичній казці ... про середньовічних розбійників, лицарів, їх замки, підземельні льохи ... А може це казка? ... сон? ... Чи в наш вік можливе щось таке на яві? ...

Почулась хода, заскреготав замок.

— *Brać zupę!*

— А, значить це таки дійсність, не казка . . .

— й відповів:

— Не беру, в мене голодівка.

Двері замкнулися, ключник почвалав далі.

Наче з могили почувся відкись глухий, далекий голос. Ігореві здавалося навіть, що чує своє ім'я. Підповз у сторону віконця, та вилізти не було по чім, а віконце високо. Налатав останки якогось старого сінника з гнилою соломою в середині й присунув до стіни. Обернувшись до дна ведра з води й станув на ньому. Пробував підлізти вище, але кілька разів падав, заки вдалося йому хопити рукою за крату. Чув чийсь крик із далека але не міг ані пізнати, хто кричить, ані розібрати слів. Раз издавалося йому, що чує голос Труханівського, тож став кричати скільки сил міг найти ще у грудях:

— Тут Ігор! Галльо, Ромку! Де ви? — Але відповіді не було. Ігореві не стало сил висіти, тримаючись за крату одною рукою, тож мусів опуститися долів.

Небагато часу проминуло, як ізнову почувалася хода. Йшов уже не один ключник, а більше людей. Ігор чув наближаючіся голоси.

— *Otworzyć tu!* — говорив хтось тоном приказу.

Світло ліхтарні освітило пивницю. Увійшов попереду високий якийсь чоловік, за ним директор тюрми, вязничний офіціал і кількох ключників.

— *Ależ tu powietrze!* — скрикнув високий представник вищої влади. — *Wy tutaj trzymacie ludzi?*

— *Panie inspektorze, to tylko tymczasowo, chwilowo chciałem powiedzieć, — jako dyscyplinarna kara, — odosobnienie. . .* — белькотів збентежений пан Кольбергер. Він сподівався приїзду тюремного інспектора з Варшави, тому тяжче

побитих, покалічених в'язнів, казав покидати до льохів у надії, що туди інспектор не загляне. Й булоб воно так і сталося, кодиб не крики Ігоря та Труханівського. Саме тоді переходив туди інспектор і аж перелякався, коли почув якісь підземні голоси. Хоч не хоч мусів його пан Кольберґер і до льохів завести.

— Pan polityczny? — звернувся до Ігоря інспектор.

— Так.

— Pan głoduje?

— Так, пять днів.

— Robito pana?

Ігор розповів цілу історію. Інспектор слухав та лише поглядав щий час то на Ігоря, то на Кольберґера, то на ключників.

— Може бреше той політичний? — пролетіла йому думка крізь голову. Але пан директор тюрми не мав настільки безличности, щоб хоч одним словом заперечити оповідання Ігоря.

— To straszne, straszne! — скрикував раз-ураз молодий інспектор, що у своїй, видно недовгій іще практиці, не зустрічався ще з таким страхіттям і хто зна, чи не завдавав собі подібно як Ігор питання: може то сон?

— A ma pan przynajmniej wodę do picia?

Ігор показав перевернене ведро і втопленого щура.

— Straszne! — повторив іще раз пан інспектор і вийшов із льоху. За ним тюремні кацики.

Того самого дня Ігоря й прочих, що сиділи у льохах, переведено на келії. Призначено тепер політичним келії в партері, де передше сиділи засудженці. Це був одинокий здобуток голодівки.

Та ні, не одинокий...

У шпиталі в Бриґідках лежали полковник Мельник, Зиблицевич, Зелений, Сріблянський і багато інших.

У тиждень після закінчення голодівки Ігор дістав від Сріблянського зі шпиталя от таку карточку:

Товаришу Збродович!

Користаючи з нагоди, пересилаю вам вістку про себе й про наших. На здоровлю почуваюся я дуже зле, бо здається, що відбили мені нирки; праву руку мені втовкли, що не можу нею нічого вдіяти. Все тіло мене болить. Полковник страшенно побитий, має зломане ребро й лице розбите багнетом. Цілий був у крові. В Бригідках ізняли з нього сорочку та випрали з крові, щоб ніхто про ніщо не дізнався. Зибликевичеві вибили три зуби й цілий спух, теж лежить у шпиталі. Зелений збитий на квасне яблуко і праву руку йому вкрутили. Багровець так само скатований так, що Бог знає, що з ним буде, бо він уже передше був хорий.

Усіх нас бадала лікарська комісія й списувала все як було. Був і делегат із Варшави, з кожним списував протокол, хто бив і як називається. Одне сам, як казав, нічого не може зробити, мусить іще комісія з Варшави приїхати.

Даруйте, що так мало пишу, але не можу, бо рука мене сильно болить. Здоровлю Вас, товаришу Збродович, Теренка й Труханівського та прочих товаришів. Не журіться, все буде добре.

Здорові проживайте,

ваш Микола Сріблянський.

Це були здобутки голодівки.

Комісій різних і львівських і варшавських приїздило без ліку, всі розпитували то про се, то про те, кивали головами та їхали собі далі... до чортової матері, — як казав Теренко.

Скінчилося на тому, що управа вязниці дістала виговір за надто велику ревність у виконуванні

своїх обов'язків. З політичними стали обходитися чемно, як ніколи передтим, директор, офіціал, кожний ключник старалися просто підлеститися політичним, щоб не жалувалися на них перед комісіями та делегатами.

Цілий партер в'язничного будинку займали тепер політичні. Добре було остільки, що була тут більша свобода, ключники менше заглядали, комунікація між келіями була ідеальна. Але зате келії були темні, понурі, брудні, дозівка полсмана, щурі разураз перебігали з угла в углі.

Ігор сидів тепер з Теренком та комуністом Розенбергом. Сумний був перший прохід після закінчення голодівки. Ігор не пізнав в'язничного майдану. Де передше росли квіти, де цвіли гвоздики й айстри, там лиш затоптана земля, замішане болото свідчило про варварство озвірілих ключників та поліцаїв-бандитів. Із корінням повиривано всю зелень до найменшої травки, порозкидано землю, поломано лавки, щоб тільки як мога більше доскулити політичним, відобрати їм і ту останню розраду, якою була для них ся дрібка квітів ...

Минали дні. Сірі, погані, осінні дні. Ігор, Теренко та Розенберг сиділи собі спокійно на своїй темній келії та як могли старалися вкоротити собі час. Грали в шахи, зроблені з хліба, співали, читали на голос книжки, які змогли зі світу дістати, спорили, згадували життя на волі ... Вижидали своєї долі.

Різноманітність у сіру однотонію вносили бачення з ріднею раз на тиждень. В суботу, день виджень, кожний від ранку чистив черевки, одягав чисту сорочку, ходив нетерпеливо по келії з кута в кут, коли наближалася пора видження, а годі було діждатися ключника з карткою.

А потім, після короткого, п'ятнадцятьхвилевого видження, вертав кожний на келію

розденервований, неспокійний ... За кратаю забув уже, що десь живуть люди инакше, зжився зі своїм положенням, інтересувався, що сьогодні на обід дадуть, що пришло комітет, кого на переслухання покличуть, котрий ключник матиме службу ... А тут видження, зустріч із людьми, що живуть зовсім иншим життям. У тюремну келію приносили з виджень мов запах тієї далекої волі і душу рвали спомини, рвали далеко від ненависних, ссоружних мурів, від остогидлої решітки, — далеко ...

Важко було.

Ще найкраща у тюрмі ніч. Коли у сні забудеться вязень і невязана мурами, ні кратами вольна думка лине далеко в простори, арештант відпочиває душею. А сни які чудові сняться в тюрмі! Зелень, цвіти, запах ліса, воля ...

Раз Дара приходила до Ігоря в такому сні. Прийшла на його понуру келію, за руку взяла його як дитину й вивела далеко десь, далеко, де так гарно було їм, любо ... Сиділи поруч себе, він тримав руку Дари в своїх долонях і говорили довго, довго ... Про що говорили, — не знає, але руку її виразно чув. Навіть коли пробудився, здавалося йому, що чує ще в своїй руці тепло її руки.

Вкоротці Ігор і Теренко дістали акт обвинувачення. Спокійно вижидали розправи. Завидавав їм Розенберг. Він щойно третій місяць сидить і розправи своєї скорше весни певно не діждеться.

XII.

Завтра розправа.

Який буде вислід, тепер Ігореві байдуже. Звільняться, — поїде до хати, а ні, — так щож, прийдеться далі сидіти. Инші сидять, то чомужби він не міг ... Ізвик уже до тюрми. Те первісне, непоборне поривання до волі вже уступило.

Воля уявляється йому тепер таким далеким ідеалом ... Світло, сонце, зелені, просторі поля ... В душі Ігоря — це якась гарна, чарівна казка, милий сон, що снівся колись давно. Жаль того сну, що проминув так скоро, та це вже тільки тихий жаль, а не та розпучлива, дика туга, що ломить крати, пробиває мури.

— Засудять, так засудять, мені однаково, — думається Ігореві. — Хіба через те виграють справу? Ніколи! Не буде мене, чи Теренка, будуть інші на моє місце й далі вестимуть роботу. А може думають, що зломлять мене тюрмою?

Фізично можуть ізломити, вистарчить нехай до Кржижа відішлють, — але духа не вгнуть ... Моральна перевага по мойому боці. Якраз у тому моя сила, що я безборонний, безсильний супроти брутальної фізичної сили ...

Теренко думав либонь те саме, бо ходив по келії та наспівував:

„Хай нас по тюрмам саджають,
Хай припікають огнем!“ ...

Ігор, лежачи на ліжку, став йому помагати. Та от почувлася хода ключника на коридорі. Брязнув замок.

— Cicho, cicho, panowie! Nie tak głośno! Panie Zbrodowicz, ma pan gazetę.

— Дякую, пане коменданте! А ми зовсім не „глосьно“, ми так потихо собі співаємо.

— Ну, ну, ja aż tam na wartowni słyszę.

— От закуріть собі! — Теренко протягнув ключникові тютюн, сей втих і закуривши ви-йшов.

Ігор скоро перебіг очима „Діло“. Не було нічого цікавого (— що цікавіше сконфісковане) —, переглянув „новинки“, зупинився на оголошеннях. Нараз ізблід.

— Василю! Читай тут. Мені може привілося ...

Теренко прочитав не загикнувшись:

„Вн. Дарія з Білянських і Д-р Микола Угринюки складають із нагоди свого вінчання 25 золотих на Рідну Школу.“

— Так се правда! ... — Ігор упав на ліжко й заслонив голову витягненими руками.

— Ігоре, що з тобою?

Немає відповіді. Надаремно Василь намагався добути слово від нього, заговорював на всі лади ... Ігор лежав, як мертвий непорушно.

Уже й лампу подали, вечір настав. Підчас вечірної перевірки, „антрету“, ключник спитав, чому Ігор лежить.

— Щось хорий, голова болить, — відповів Теренко.

— А, on się martwi, jak to jutro rozprawa... To nic, panie Zbrodowicz, wszystko będzie dobrze! Ігор не озивався.

Аж дзвінок задзвонив, щоб лягати, встав блідий і мовчки постелив ліжко.

— Заспокійся, Ігоре! Що собі так до голови береш ... Треба бути спокійним, виспатися добре, таж завтра розправа!

— Що мені розправа ... Чхаю на всі розправи, на цілий світ ...

Не вечерявши, ляг спати. Чи спав, — це инша річ. Теренко і Розенберг спали, тож не знали, що діється з їхнім товаришем.

Ранком аж злякався Теренко, побачивши Ігоря. Блідий, очі запалі дивилися якомсь тупо, бездумно перед себе. Виглядав, наче встав по довгій недузї.

— Збродович, ти хорий! Якже ти на розправу підеш?

— Нічого, піду.

Що було на розправі, що хто говорив, Ігор не знав. Сидів наче без пам'яті й тупо дивився перед себе. Про щось питали його, він щось відповідав, щось довго говорив Теренко, опісля прокуратор, адвокати ... Ігор не чув нічого.

Теренко штовхнув його, що треба встати, бо стали читати присуд. Присуд звільняючий ізза недостатчі доказів. На Ігоря не зробило це ніякого вражіння.

Хиткою ходою вийшов із Теренком з поза лави обвинувачених. З Теренком стала витатися рідня, зі всіх сторін поздоровляли товариші, знайомі. Ігоревих батьків на розправі не було. О. Збродович щось хорий, тож ніхто приїхати не міг. Була тільки Наталя.

Як тільки Ігоря ввели на салю, вона помітила, що він щось не свій. Приписувала це роздратуванню перед розправою. Та аж налякалася, коли його з близька побачила.

— Ігоре, ти хорий? Що з тобою?

— Ніщо, ніщо, Наталю. Я здоров.

Та коли вийшли зі судового будинку, Ігор похитнувся й бувби упав, колиб Наталя його не піддержала. Взяла візника й відвезла брата до себе.

В Ігоря була гарячка. Лікар, що заходив кілька разів, казав, що це пройде й поручив тільки безоглядний спокій.

По кількох днях йому полекшало. Із гарячкового маячіння Наталя знала вже, у чому причина Ігорової недуги. Не здивувалася, коли спитав:

— Наталю, хто цей доктор Угринюк?

— Павла товариш із гімназії. Та краще не говорім тепер про це. Ти недужаєш, тобі спокою треба, Ігоре. Колись . . .

— Ні, Талю, говори зараз. Мені вже ніщо не в силі зашкодити. А я хочу знати . . . Принайменше, хто цей пан, чи Дара буде щаслива . . .

— По своєму будуть щасливі. Д-р Угринюк Павла товариш. За кордоном скінчив медицину, здав докторат, недавно приїхав і на потіху батькам оженився. А Дарка . . . Чи любила його? — Трудно сказати, може й любила, хоч побачила тоді його в перше. Та батьки радили вийти, — прешнь доктор, людина на становищі,

а властиво з патентом в кишені ... А Дарка розумна дитина в батька — мами.

И поженилися ...

Ігорева голова опала безсило на подушку. Лежав із замкненими очима, а коли Таля глянула на нього, в його лиці відбивалася така мука, таке страждання, що вона аж скрикнула.

З плачем припала до нього.

— Ігоре! Мій бідний, нещасний братіку! Заслокийся, був сильний, Ігоре! Нам жити треба!

— Жити? По що? ... Чому мене не вбили підчас голодівки, чому мене не засудили, щоб я й зігнів у тюрмі?

— Ігоре, не говори так! Я розумію твій біль, але треба мати силу його перемогти. Ми...

— Талю, ти розумієш? ти в силі зрозуміти!..

— Так, розумію дуже добре. І знай, Ігоре, що ти не самотній у своїй горі. От глянь, перечитай собі! — Таля подала Ігореві якось листа.

— Що це? Павлова рука? ...

— Так, Павлова. Читай, або краще дай, я сама тобі прочитаю.

„Моя Наталю!

Нарешті маю право так говорити до тебе, бо в хвилині, коли читатимеш ці стрічки, я холодний та задубілий лежати-му вже під грубим шаром замерзлої землі.

Від мерця, не від живої людини, прийми сповідь із цілого життя, сповідь останню.

Чи пам'ятаєш, Талю, ті дні, коли ми дітьми ще ходили до школи? З тих днів весняних остало в мене одно: любов до тебе. Вона росла разом зі мною, відалася в мою душу все глибше й глибше, моя душа перегоріла любов'ю, стала храмом, в якому ти — богом і жертівником, а я — жертвою.

П'ять літ ми були розлучені війною, я тинявся по різних побоевищах, я бачив смерть не раз віч на віч ... Я бачив різних жінок у своїй мандрівці, та з хуртовини виніс твій образ у серці чистий. Я ніколи не смів висловити тобі своїх почувань, бо бачив, що моя доля, як той вітер у полі. Птиці мають гнізда, звірі — ями, я мав тільки кріс у руках. Та я знав, що ти мене любиш, тому іноді, коли втихала стрілянина, я дозволяв собі снувати мрії, що колись, як скінчиться війна, я докінчу свої студії й у вольній землі ми будемо жити разом щасливі ...

Замовкли наші гармати, бо вистріляно всі стрільна. Ненабитий кріс із найженим штиком випав із знеможених голодом і тифом рук стрільця. Недобитки помандрували до таборів. А мені ясно стало, що війна не скінчилася, а перейшла лише в іншу фазу. Я втік із табору й продовжував її далі. А ця друга війна страшніша, тяжча, безпощадна. Кінця їй не видно й певно ні один із тих, що її починали, кінця не побачить.

Щораз свіжі ряди борців ітимуть у бій і будуть гинути лише на те, щоб своєю кровю звати до бою інших, щоб не втихала воєнна пісня.

Я своє завдання скінчив. За кілька годин упаду під кулями на подвір'ї бригад.

Що прийде цей день я знав іще тоді, коли, крідучись мов злодій, прийшов до рідної хати.

Коли після так довгої розлуки я побачив тебе знову, в мені зібралась уся туга, всі почування, що розпирали мою грудь за цілий час і мені непомірно хотілося все те тобі сказати. Але я згадав,

що має прийти нинішній день. Здавив у горлі палке слово.

Я зрозумів, що не для мене кохання, що немає більше для мене особистого щастя. Що я засуджений до самої смерти прожити бурлакою, самотнім. Се доля всіх, що вибрали сей шлях. Усіх, що не захотіли вклонитись ворогу, підложити шию в ярмо, що не зреклися ясної мрії. Ми всі самі себе засудили на самотність, опущення, смерть на тюремному подвірі, або в гнилих казатах, — а по смерті — на милосердя свого громадянства ... Це останнє найболючіше.

Ти нераз мусіла чути, Наталю, коли дійшла вістка про смерть котрого з наших, як наші батьки кивають головами:

— „От дурні діти! Думає одно з другим головою мур перебити ... Шкода хлопця, змарнувався.“

Так, Талю, ми лише „дурні діти“ в їхніх очах. Мудра дитина студіює спокійно за кордоном, або наплювавши на честь свою й народню, йде на польський університет, дістає „посаду“, жениться і плодить невільників ... Я добре це знаю, доволі наслухався, — але щож? Дурному говорити — горохом об стіну кидати ... Розуму якось мені не прибуло й от дурним мушу гинути.

Талю! Я щасливий, що надійшов уже той день. Щасливий тому, що тепер можу спокійно все те тобі сказати, відкрити душу, звільнитися від тайни, яку стільки літ мусів берегти ...

Приїхала вже по мене кибітка.

Прощай, Талю! Коли інші хитатимуть головами, ти одна мене зрозумієш і не осудиш.

Прощай! — Павло.“

Наталі дрозжав голос, коли читала, кілька разів мусіла перервати, щоб отерти сльозу. Сльози виступили на бліде обличчя Ігоря. Він обняв Наталю й міцно пригорнув до себе. А вона говорила далі:

— Обоє ми, Ігоре, — дурні діти. Особисте щастя — не наш уділ. Павла везли на страту, а пан Угринюк здавав ригорози. Тебе, знеможеного голодівкою, волочили п'яні дозорці по сходах, а Дарка на весіллі гуляла. А тепер пан доктор жертвує великодушно на Рідну Школу 25 золотих і вважає свій обов'язок сповненим. Так роблять розумні діточки ... А Павло, ми, десятки інших ... пориваємося з лопатою на сонце ... головою хочемо стіну пробити!

— І пробемо! — крикнув Ігор. — Талю, я вирвав уже, зглядно постараюся вирвати з душі все особисте, егоїстичне ... Буду жити тільки для справи!

Нам треба нових громадян, цілком інших від тих старих невільників. Кров Павла й других героїв буде засівом, із якого виросте новий люд, а я всі свої зусилля покладу на дальшу працю й на виховання нових громадян, громадян-революціонерів!

— І я з тобою, — промовила Наталя.

К О Н Е Ц Ь.

